

PAPER DETAILS

TITLE: TAO- KLARCETI MIMARLIGINDA TAS BEZEME STONE ORNAMENT IN TAO-KLARJETI
ARCHITECTURE

AUTHORS: Turgay YAZAR

PAGES: 303-397

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/598996>

TAO- KLARCETİ MİMARLIĞINDA TAŞ BEZEME

Stone Ornament in Tao-Klarjeti Architecture

*Turgay YAZAR**

Öz

Anadolu'nun kuzeydoğu kesimini oluşturan Tao-Klarceti, Orta Çağ Gürcü mimarlığının anıtsal örneklerinin bulunduğu bir bölgedir. Bölgedeki mimarlık örnekleri bugüne kadar pek çok açıdan incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ancak yapılan çalışmalarda mimari bezemeye yeterince yer verilmemiş veya konu bütüncül bir bakış açısıyla ve detaylı olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle sunduğumuz çalışmada Tao-Klarceti bölgesi Orta Çağ Gürcü mimarlığındaki bezemeler üzerinde durulacaktır.

Mimarinin ana unsurlarından biri olan bezeme; malzeme, teknik, tür, motif, kompozisyon ve ikonografi gibi farklı bakış açılarıyla ele alınabilecek geniş bir alan oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda malzemeye yönelik bir sınırlama yapılarak konu daraltılmış ve sadece taş bezeme ele alınmıştır.

Konunun geliştirilmesinde bezemeyle ilgili temel sınıflandırmalar kullanılmıştır. Sınıflandırmalardan ilki bezemenin bulunduğu yerdir. Bu husus cephe ve iç mekân başlıkları altında ele alınmıştır. İkinci bölümü bezemenin türü oluşturmaktadır. Bu bölüm geometrik, bitkisel, figürlü, yazılı, haçlar ve diğerleri olmak üzere altı başlık altında toplanmıştır. Her bir başlık kendi içerisinde gruplanarak detaylandırılmıştır. Üçüncü bölümde kazıma, kabartma ve oyma gibi bezemenin tekniği, yani işleniş biçimleri ele alınmış ve taş bezemeyle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tao-Klarceti, Gürcü Mimarisi, Taş Bezeme

* Dr. Öğr. Üyesi, OnDokuz Mayıs Üniversitesi. turgay.yazar@omu.edu.tr

Abstract

The region of Tao-Klarjeti, comprising the northeast of Anatolia, is a notable region containing monumental examples of the Medieval Georgian architecture. These monuments have been researched in terms of various aspects. Nevertheless, ornamental designs within these architectural elements did not so far receive adequate attention, or has not been investigated from a holistic point of view. Hence, this paper focuses on the ornamental design in the Medieval Georgian Architecture in Tao-Klarjeti region.

Ornament which is a fundamental element of architecture can be analyzed in terms of material, technique, type, motif, composition and iconography. Because of the comprehensiveness of such a wide topic, we choose to limit our research to stone ornaments.

Basic fundamental classification were used in this analysis. The first classification is distinguish the ornaments according to their locations either being façade or interior. The second classification is done according to the type of ornaments under six subheadings: geometrical, vegetal, figural, inscriptional, crosses and the others. The third classification is related to the techniques of the ornaments such as relief, carving or scraping. Finally a general evaluation about the ornaments was attempted.

Keywords: Tao-Klarjeti, Georgian Architecture, Stone ornament

Giriş:

Anadolu'nun kuzeydoğu kesimini oluşturan Tao-Klarceti¹, Orta Çağ Gürcü mimarlığının anıtsal örneklerinin yer aldığı önemli bir coğrafi bölgedir². Bölgedeki mimari eserler günümüze kadar pek çok açıdan ele alınıp değerlendirilmesine rağmen mimari bezemeye yeterince yer verilmemiştir. Bu sebeple çalışmamızda bezeme

¹ Tao-Klarceti, Orta Çağ'da Gürcistan'ın güneybatısındaki prensliklerin bulunduğu coğrafi bölgeyi tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki bu bölge Artvin ve Ardahan illerinin tamamı ile Erzurum'un kuzeydoğu ve Kars'ın kuzey ve kuzeybatı kesimini kapsamaktadır.

² Katkılarından dolayı Dr. Meryem Acara Eser, Dr. Sarper Yılmaz, Dr. Kemal Özkurt, Dr. Irene Giviashvili, Fevzi Çelebi ve George Gagoshidze ile Tuğba Barlık Vardı'ya teşekkür ederim.

üzerinde durulacaktır³. Mimarının ana unsurlarından biri olan bezeme; tür, malzeme, teknik ve ikonografi gibi farklı bağlamlarda ele alınabilecek, birbiriyle ilişkili geniş bir alan oluşturmaktadır. Çok geniş kapsamlı olması nedeniyle çalışmamızda konu malzeme ile sınırlandırılmış ve taş bezemeler ele alınmıştır.

Çalışmanın verilerini; 1986-2012 yılları arasında bölgede yaptığımız yüzey araştırmalarında belgelediğimiz 183, günümüze ulaşmayan ancak yayınlardan bilgi sahibi olduğumuz 3 olmak üzere toplam 186 yapı veya yapı kalıntısı oluşturmaktadır⁴. Bezeme tespit edilen örneklerin önemli bir kısmı günümüze iyi durumda gelen anıtsal binalardır. Temel seviyesinde veya kaplama taşları sökülmiş olarak günümüze ulaşan yapıların çoğunda bezeme olup olmadığına dair bir kanıt elde edilememiştir. Çalışma kapsamında değerlendirilen örneklerin tamamına yakını dini mimariye aittir. Ne yazık ki manastırlara ait az sayıdaki keşiş odası veya yemekhane gibi birkaç bina dışında farklı işlevlere sahip yapılar günümüze ulaşmamıştır. İncelenen yapılar veya yapı kalıntıları 9-15. yüzyıl aralığına, ağırlıklı olarak 10. yüzyıla tarihlenmektedir.

Konu; bezemenin yeri, bezemenin türü ve bezeme tekniği adını verdiğimiz üç ana başlık altında incelenmiş ve detaylandırılmıştır.

1. BEZEMENİN YERİ:

Çalışma kapsamında değerlendirilen 186 yapı veya yapı kalıntısının 75'inde (%40) bezeme tespit edilmiştir. Bu yapıların 54'ünde (%72) cephelerde, 52'sinde (%69) iç mekânda, 31'inde (%41) hem cephe hem iç mekânda, 23'ünde (%30) sadece cephelerde, 21'inde (%28) ise sadece iç mekânda bezeme yer almaktadır (Tablo 1)⁵.

³ Bu çalışma VEKAM tarafından 15 Mayıs 2014 yılında Ankara'da düzenlenen "Orta Çağ'da Anadolu'da Kültürel Karşılaşmalar: Gürcü Krallığı ve Gürcü Sanatı" adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

⁴ Kağızman Çengelli Kilisesi aidiyetinin tartışmalı olması ve coğrafi olarak Tao-Klarceti bölgesinin dışında kalması nedeniyle çalışma kapsamına alınmamıştır.

⁵ Çalışmada kullanılan sayısal dökümler Tao-Klarceti bölgesindeki yapılarda bezemenin dağılımına ait bir fikir oluşturmak amacıyla verilmiştir. Bu sebeple tablolardaki sayısal dökümler kesin bir veri olarak değerlendirilmemelidir.

YAPIDAKİ YERİNE GÖRE BEZEMENİN DAĞILIMI					
YAPININ				BEZEMENİN YERİ	
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyılı	Cephe	İç Mekân
ARDAHAN	Merkez	Alagöz Şapeli	10/2	X	
	Merkez	Ardahan (Artaani) Kilisesi	10-11		X
	Merkez	Kotanlı (Sikerep) Kilisesi	10/2	X	X
	Çıldır	Akçakale Kilisesi	10/2	X	X
	Çıldır	Akdarı (Çamorda) Sansut Kilisesi	10/2	X	
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2	X	X
	Çıldır	Baltalı (Tatalet) Kilisesi	10-13		X
	Çıldır	Çakırkoç (Mere) Kilisesi	10/2		X
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X	X
	Çıldır	Kayabeyi (Yerliçais) Şapeli	10/2	X	X
	Çıldır	Kurtkale Şapeli	10/2	X	
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X	
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Şapeli	10/2		X
	Çıldır	Övündü (Vaşlobi) Manastırı	10/2	X	X
	Çıldır	Şeytan Kale Şapeli	10/2	X	
	Hanak	Börk Şapeli	10/2	X	
	Hanak	Dilekdere (Hoşiret) Şapeli	10/2	X	X
	Posof	Aşık Zülali (Suskap) Şapeli	10/2	X	
	Posof	Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli	10		X
	Posof	Çambeli (Sagre) Şapeli	10		X
	Posof	Yurtbekler (Çak) Kalesi Kilisesi	10		X
ARTVİN	Merkez	Alabalık (Tskarostavi) Mnanastırı	10		X
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X	X
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi	13	X	X
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Manastırı Kilisesi	10/1-958	X	X
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941	X	X
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli	10	X	
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çan Kulesi	13	X	
	Merkez	Seyitler (Sveti) Kilisesi	9-10	X	
	Ardanuç	Adakale Kilisesi	9-10	X	
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2	X	X
	Ardanuç	İncilli (Anç) Kilisesi	11/1	X	
	Borçka	İbrikli (Ebrika) Kilisesi	15	X	
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X
	Şavşat	Kirazlı (Balvana) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X
	Şavşat	Köprülü (Okrobaget/Rabat) Kilisesi	10/2	X	
	Şavşat	Küplüce (Sinkot) Kilisesi	9		X
	Şavşat	Meşeli (Dabasurul) Sinebon Şapeli	10-15	X	
	Şavşat	Söğütlü (Satlel) Kilisesi	9-15	X	X

Tao- Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme

	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X	X
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Şapeli	10		X
	Yusufeli	Dört Kilise (Arsenian) I Nolu Şapel	10/2	X	X
	Yusufeli	Hamzat (Akhalt'a) II Nolu Şapel	10/2		X
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006	X	X
	Yusufeli	Tekkale Şapeli	10/2	X	
ERZURUM	Oltu	Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi	10/2		X
	Oltu	Kale Kilisesi	10/2	X	
	Olur	Keçili (Niyakom) Manastırı	13	X	X
	Olur	Çataksu (Taoskari) I Nolu Kilise	9-10		X
	Şenkaya	Boboskiri Kilisesi	9-10	X	
	Şenkaya	Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi I	10-15		X
	Şenkaya	Evbakan Kaya Kilisesi II	10-11		X
	Şenkaya	Kiağlis Altı Kilisesi	10/2	X	X
	Şenkaya	Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı Şapeli	10/2	X	
	Şenkaya	Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli	10/2	X	X
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X	X
	Şenkaya	Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli	10/2	X	X
	Şenkaya	Yanıkkaş (Kamhis) Kilisesi	10	X	X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel	10/2		X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2	X	
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli	10/2	X	

YAPIDAKİ YERİNE GÖRE BEZEMENİN DAĞILIMI					
YAPININ				BEZEMENİN YERİ	
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyıl	Cephe	İç Mekân
Erzurum	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli	10/2	X	
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli	10/2		X
	Tortum	Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli	10/2		X
	Tortum	Tortum Kale Şapeli	10		X
	Tortum	Vişmeli (Ekeki/Ekik) Kilisesi	10	X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi Yemekhanesi	10		X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X	
	Uzundere	Altınçanak (İsi) Kilisesi	10		X
Kars	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X	X
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2	X	X

Tablo1.Yapıdaki yerine göre (cephe ve iç mekân) bezemenin dağılımı.

Bezeme ile cepheyi oluşturan mimari öğeler arasında yakın bir ilişki vardır. Bu öğeler cephelerde; kapı, pencere, kemer, alınlık, niş, çatı, kasnak ve külah ile sütunce, payanda, konsol gibi taşıyıcı ya da destekleyici elemanlar ve bunların başlıkları ile kaideleridir. İç mekânda da cephelerde olduğu gibi mimari öğelere bağlı bir bezeme programı görülür. Bu öğeler; apsis, niş, kemer, geçiş sistemi, kasnak ve kubbe ile paye, sütun, sütunce, payanda, konsol gibi taşıyıcı ya da destekleyici elemanlar ve bunların başlıkları ile kaideleridir.

2. BEZEME TÜRLERİ:

Tao-Klarceti bölgesinde bezeme bulunan 75 yapıda; silmeler, geometrik, bitkisel, figürlü, haç ve yazılı olmak üzere 6 süsleme türü tespit edilmiştir. 1 yapıda görülen güneş saati bu kategorilerden hiçbirine girmediği için diğer başlığı altında ele alınmıştır. 75 yapıdan 66'sında (%88) silme, 25'inde (%33) geometrik, 24'ünde (%32) haç, 19'unda (%25) bitkisel, 14'ünde (%18) figürlü ve 3'ünde (%4) ise

Tao- Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme

yazılı bezeme görülür. En yaygın tür silmelerdir. Silmeleri, geometrik, haç, bitkisel, figürlü ve yazılı süslemeler izlemektedir (Tablo 2).

BEZEME TÜRLERİNİN YAPILARDAKİ DAĞILIMI										
YAPININ				BEZEMENİN TÜRÜ						
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyılı	Silme	Geometrik	Bitkisel	Figürlü	Haç	Yazılı	Diğer
Ardahan	Merkez	Alagöz Şapeli	10/2	X						
	Merkez	Ardahan (Artaani) Kilisesi	10-11				X			
	Merkez	Kotanlı (Sikerep) Kilisei	10/2	X				X		
	Çıldır	Akçakale (Tetrcikhe) Kilisesi	10/2	X		X				
	Çıldır	Akdarı (Çamorda) Sansut Kilisesii	10/2	X						
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük) Kilisesi	10/2	X	X	X	X	X		
	Çıldır	Baltalı (Tatalet) Kilisesi	10-13	X						
	Çıldır	Çakırkoç (Mere) Kilisesi	10/2	X						
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X	X	X	X			
	Çıldır	Kayabeyi (Yerliçais) Şapeli	10/2	X				X		
	Çıldır	Kurtkale Şapeli	10/2	X						
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X	X		X			
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Şapeli	10/2	X						
	Çıldır	Övündü (Vaşlobi) Manastırı	10/2	X						
	Çıldır	Şeytan Kale Şapeli	10/2	X						
	Hanak	Börk Şapeli	10/2					X		
	Hanak	Dilekdere (Hoşiret) Şapeli	10/2	X				X		
	Posof	Aşık Zülali (Suskap) Şapeli	10/2				X			
	Posof	Çambeli (Sagre) Şapeli	10	X						
	Posof	Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli	10	X						
	Posof	Yurtbekler (Çak) Kalesi Kilisesi	10	X						

BEZEME TÜRLERİNİN YAPILARDAKİ DAĞILIMI											
YAPININ			BEZEMENİN TÜRÜ								
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyıl	Silme	Geometrik	Bitkisel	Figürlü	Haç	Yazılı	Diğer	
Artvin	Merkez	Alabalık (Tskarostavi) Manastırı	10	X							
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X			X				
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi	13	X							
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X	X	X	X	X	X	X	X
	Merkez	Pırnalı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941	X	X			X			
	Merkez	Pırnalı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli	10					X			
	Merkez	Pırnalı (Porta) Handzta Çan Kulesi	13	X	X						
	Merkez	Seyitler (Sveti) Kilisesi	9-10	X							
	Ardanuç	Adakale Kilisesi	9-10			X					
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2	X	X	X		X			
	Ardanuç	İncilli (Anç) Kilisesi	11/1		X						
	Borçka	İbrikli (Ebrika) Kilisesi	15	X							
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X	X	X	X			
	Şavşat	Kirazlı (Balvana) Man. Kilisesi	10/2	X	X						
	Şavşat	Köprülü (Okrobaget/Rabat) Kilisesi	10/2					X			
	Şavşat	Küplüce (Sinkot) Kilisesi	9-10	X							
	Şavşat	Meşeli (Dabasurul) Sinebon Şapeli	10/2	X							
	Şavşat	Söğütlü (Satel) Kilisesi	9-15	X				X			
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X	X	X			
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X	X	X		X			
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Şapeli	10	X							
	Yusufeli	Dört Kilise (Arsenian) I Nolu Şapel	10/2	X							
	Yusufeli	Hamzat (Akhalt) II Nolu Şapel	10/2	X							
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	X	X	X		
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006	X	X	X	X	X	X		
	Yusufeli	Tekkale Şapeli	10/2	X							
Erzurum	Oltu	Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi	10/2	X							
	Oltu	Kale Kilisesi	10/2	X	X						

Tao- Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme

	Olur	Keçili (Niyakom) Manastırı	13	X			X			
	Olur	Çataksu (Taoskari) I Nolu Kilise	9-10	X						
	Şenkaya	Boboskiri Kilisesi	9-10					X		
	Şenkaya	Evbakan (Sohmun) Kaya Kilisesi I	10-15	X						
	Şenkaya	Evbakan (sogmun) Kaya Kilisesi II	10-11	X						
	Şenkaya	Kiaglis Altı Kilisesi	10/2	X						
	Şenkaya	Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı	10/2	X						
	Şenkaya	Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli	10/2	X	X					
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X	X	X		X		
	Şenkaya	Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli	10/2	X	X					
	Şenkaya	Yanıkkaval (Kamhis) Kilisesi	10	X						
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X	X	X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X						
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2	X		X		X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli	10/2	X		X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli	10/2	X	X			X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli	10/2					X		
	Tortum	Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli	10/2	X						
	Tortum	Tortum Kale Şapeli	10	X						
	Tortum	Vişmeli (Ekeki/Ekik) Kilisesi	10	X	X			X		
	Uzunder e	Altınçanak (İsi) Kilisesi	10	X						
	Uzunder e	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X	X		
	Uzunder e	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Yemekhanesi	10/2	X						
	Uzunder e	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X	X	X				
Kars	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X	X	X				
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2	X	X	X				

Tablo 2. Bezeme türlerinin yapılarıdaki dağılımı.

2.1. Silmeler:

Bölgede bezeme tespit edilen 75 yapının 66'sında (%88) yer alan silmeler en yaygın süsleme türüdür⁶. Mimari öğeleri sınırlandıran/ayıran ve bulundukları yüzeye derinlik/hareket kazandıran özellikleri ile silmeler hem cephe düzenlemelerinin hem de bezemenin ana unsurlarından biridir. Silmeler biçimlerine göre, düz, yarım yuvarlak (kaval), yivli, içbükey, dilimli ve kademeli olmak üzere 6 grup olarak sınıflanmıştır. En yaygın grup 66 yapının 51'inde (%77) görülen düz silmelerdir. Bu grubu 31 örnekle (%47) yarım yuvarlak, 26 örnekle (%39) dilimli ve kademeli, 12 örnekle (%18) yivli, 10 örnekle (%15) ise içbükey silmeler izlemektedir. Bazı silmelerin geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmesi yaygın olmasa da saptanan bir uygulamadır. Kullanıldığı yer ile silme türleri arasında doğrudan bir ilişki saptanamamıştır. Ancak düz, yarım yuvarlak, yivli ve dilimli silmelerin kemer, sütun, kaide, başlık ve konsollarda, kademeli silmelerin ise kasnak ve çatı gibi öğelerde daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Tablo 3, Fotoğraf 1-26).

SİLME TÜRLERİNİN YAPILARDAKİ DAĞILIMI									
YAPININ				SİLMENİN TÜRÜ					
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyılı	Düz	Yarım Yuvarlak	Yivli	İçbükey	Dilimli	Kademeli
Ardahan	Merkez	Alagöz Şapeli	10/2	X					
	Merkez	Kotanlı (Sikerep) Kilisei	10/2	X					
	Çıldır	Akçakale (Tetrcikhe) Kilisesi	10/2					X	
	Çıldır	Akdarı (Çamorda) Sansut Kilisesii	10/2	X					
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2	X					X
	Çıldır	Baltalı (Tatalet) Kilisesi	10-13	X				X	
	Çıldır	Çakırkoç (Mere) Kilisesi	10/2	X					
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X	X	X		X	
	Çıldır	Kayabeyi (Yerliçais) Şapeli	10/2	X				X	X
	Çıldır	Kurtkale Şapeli	10/2	X					
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X	X				X

⁶ Silmeler ayrı bir çalışmaya konu olabilecek kadar geniş bir konudur. Bu nedenle yaptığımız sınıflamanın çeşitlendirilmesi mümkündür. Kaplama taşları sökülmüş olması nedeniyle günümüzde silme tespit edilemeyen yapıların çoğunda da, en azından çatı silmesi bulunduğunu varsaymak gerekir.

Tao- Klarjeti Mimariğinde Taş Bezeme

	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Şapeli	10/2					X	
	Çıldır	Övündü (Vaşlobi) Manastırı	10/2	X				X	
	Çıldır	Şeytan Kale Şapeli	10/2		X			X	
	Hanak	Dilekdere (Hoşiret) Şapeli	10/2		X		X	X	
	Posof	Çambeli (Sagre) Şapeli	10	X					
	Posof	Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli	10						X
Artvin	Posof	Yurtbekler (Çak) Kalesi Şapeli	10	X					
	Merkez	Alabalık (Tskarostavi) Manastırı	10		X				
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X					
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi	13		X		X		X
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X	X			X	X
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941	X	X				X
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Çan Kulesi	13	X	X			X	
	Merkez	Seyitler (Sveti) Kilisesi	9-10	X					
	Arduç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2		X	X		X	X
	Borçka	İbrikli (Ebrika/Mamatsminda) Kilisesi	15		X				
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X	X		X	X
	Şavşat	Kirazlı (Balvana) Man. Kilisesi	10/2	X	X	X	X	X	
	Şavşat	Küplüce(Sinkot) Kilisesi	9-10	X					
	Şavşat	Meşeli (Dabasurul) Sinoban şapeli	10/2		X				
	Şavşat	Söğütlü (Satlel) Kilisesi	9-15	X			X		
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X		X	X
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X	X	X	X	X	X
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Şapeli	10	X					
	Yusufeli	Dört Kilise (Arsenian) I Nolu Şapel	10/2	X					X
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	X	X	X
	Yusufeli	Hamzat (Akhalt) II Nolu Şapel	10/2		X		X		
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006	X		X		X	X
	Yusufeli	Tekkale Şapeli	10/2	X					
Erzurum	Oltu	Kale Kilisesi	10/2		X			X	
	Olur	Keçili (Niyakom) Manastırı	13	X	X				
	Olur	Çataksu (Taoskari) I Nolu Kilise	9-10						X
	Oltu	Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi	10/2	X					

	Şenkaya	Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi I	10-15		X				
	Şenkaya	Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi II	10-11	X	X				
	Şenkaya	Kıaglis Altı Kilisesi	10/2	X				X	X
	Şenkaya	Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı	10/2	X			X		
	Şenkaya	Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli	10/2	X	X			X	X
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X	X				X
	Şenkaya	Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli	10/2	X				X	
	Şenkaya	Yanikkaval (Kamhis) Kilisesi	10	X					
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X		X	X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X					
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2	X	X			X	X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli	10/2	X	X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mahallesi Şapeli	10/2	X					
	Tortum	Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli	10/2	X					
	Tortum	Tortum Kale Şapeli	10						X
	Tortum	Vişmeli (Ekeki/Ekik) Kilisesi	10	X	X	X		X	X
	Uzunde re	Altınçanak (İsi) Kilisesi	10	X					
	Uzunde re	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X	X	X
	Uzunde re	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	10/2	X					X
	Uzunde re	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X	X				X
	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X	X	X	X	X	X
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2	X					

Tablo 3. Silme türlerinin yapılardaki dağılımı.

Fotoğraf 1-2. İşhan Katedrali, silme düzenlemeleri

Fotoğraf 3-4. İşhan Katedrali, silme düzenlemeleri (<http://maps.nekeri.net>)

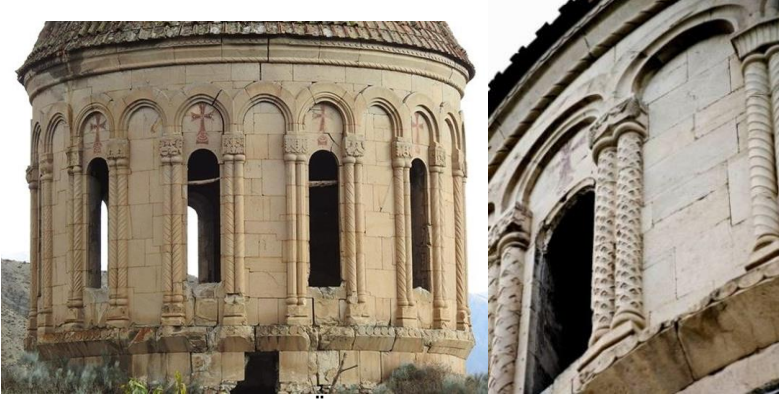
Fotoğraf 5-6. İşhan Katedrali, silme düzenlemeleri (<http://maps.nekeri.net>)

Fotoğraf 7-8. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, silme düzenlemeleri.

Fotoğraf 9. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, silme düzenlemeleri.

Fotoğraf 10-11. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, silme düzenlemeleri
(<http://www.kmkm.org.tr> ve <http://maps.nekeri.net>)

Fotoğraf 12. Pirnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi, silme düzenlemeleri.

Fotoğraf 13-14. Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi, silme düzenlemeleri
(<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 15-16. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, silme düzenlemeleri
(<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 17-18. Cevizli (Tbeti) Katedrali, silme düzenlemeleri.

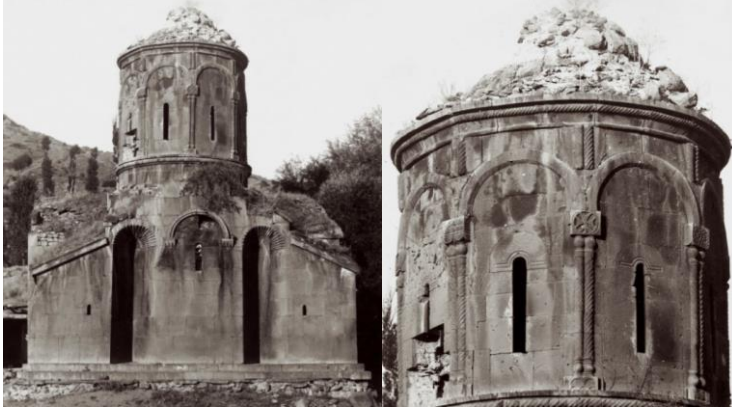
Fotoğraf 19-20. Doğruyol (Cala) Kilisesi, silme düzenlemeleri
(<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 21-22. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, silme düzenlemeleri.

Fotoğraf 23-24. Akkiraz (Zerebük) Kilisesi, silme düzenlemeleri (Takaişvili 1909).

Fotoğraf 25-26. Vişneli (Ekeki) Kilisesi, silme düzenlemeleri (Takaişvili 1960).

2.2. Geometrik Bezeme:

Bölgedeki bezemeli 75 yapının 25'inde (%33) görülen geometrik kompozisyonlar silmelerden sonra en yaygın süsleme türüdür. Geometrik bezemeler yapısal özelliklerine göre; basit geometrik düzenlemeler, örgüler, geçmeler ve karma kompozisyonlar olarak 4 grup altında sınıflanmıştır. Geometrik bezeme bulunan 25 yapıdan 20'sinde (%80) görülen basit geometrik düzenlemeleri 12 örnekle (%48) örgüler, 11 örnekle (%44) geçmeler ve 4 örnekle (%16) de karma düzenlemeler izlemektedir. Aynı yapıda farklı türde geometrik kompozisyonların birlikte kullanılması yaygın bir durumdur. Bazı örneklerde geometrik bezemeleri oluşturan şeritlerin uçları bitkisel motiflerle sonlanabilmektedir. Geometrik kompozisyonlar bulundukları yere bağlı olarak şerit veya panolar halinde tasarlanmışlardır. Şerit halindeki düzenlemeler daha çok kemer ve silme gibi ince-uzun yüzeyler üzerinde görülür (Tablo 4).

GEOMETRİK BEZEME							
YAPININ				BEZEMENİN TÜRÜ			
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/Yüzyılı	Basit Düzenlemeler	Örgüler	Geçmeler	Karma Düzenlemeler
Arda han	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2	X	X	X	
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X	X		
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X			
Artvin	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X		X	
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941	X			
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çan Kulesi	13	X			
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2	X	X	X	
	Ardanuç	İncilli (Anç) Kilisesi	11/1				X
	Şavşat	Kirazlı (Balvana) Man. Kilisesi	10/2			X	X
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X	X	X
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X	
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X	X	X	
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	X
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006		X	X	
Erzurum	Oltu	Kale Kilisesi	10/2		X		
	Şenkaya	Örtülük Kilisesi ve Şapeli	10/2	X			
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1				
	Şenkaya	Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli	10/2	X	X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X	
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli	10/2	X			
	Tortum	Vişneli (Ekeki/Ekik) Kilisesi	10	X			
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X			
Kars	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X			
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2	X			

Tablo.4: Geometrik bezeme türlerinin yapılardaki dağılımı.

2.2.1. Basit Geometrik Düzenlemeler:

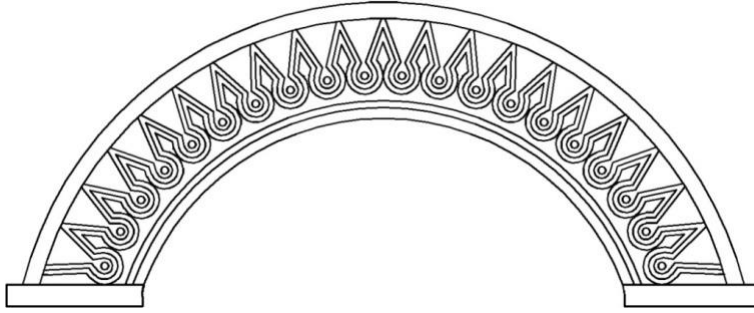
Basit geometrik düzenlemelerin 2 farklı tipi bulunmaktadır. İlk tip daire ve çokgen gibi geometrik şekiller veya kesitleri ile bunlara benzer formların yan yana veya üst üste eklenmesiyle oluşur. İkinci tip ise bir şerit ya da çizginin kendisi ile kesişmeden dönerek veya kırılarak basit ritmik şekiller oluşturduğu kompozisyonlardır. Genellikle ince şeritler halinde düzenlenmişlerdir. Basit geometrik düzenlemeler başlık, kaide, konsol, kemer veya kasnak gibi şeritlerle bezenebilen mimari öğeler üzerinde daha yaygın olarak kullanılmışlardır (Fotoğraf 27-36, Çizim 1-2).

Fotoğraf 27. İşhan Katedrali, basit geometrik düzenleme.

Fotoğraf 28. İşhan Katedrali, basit geometrik düzenleme.

Çizim 1. İşhan Katedrali, basit geometrik düzenleme.

Çizim 2. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı, I Numaralı Şapel, basit geometrik düzenleme.

Fotoğraf 29-30. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, basit geometrik düzenlemeler.

Fotoğraf 31. Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi, basit geometrik düzenleme (<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 32-33. Gölbelen (Utra) Kilisesi, basit geometrik düzenlemeler.

Fotoğraf 34. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, basit geometrik düzenleme.

Fotoğraf 35. Cevizli (Tbeti) Katedrali, basit geometrik düzenlemeler.

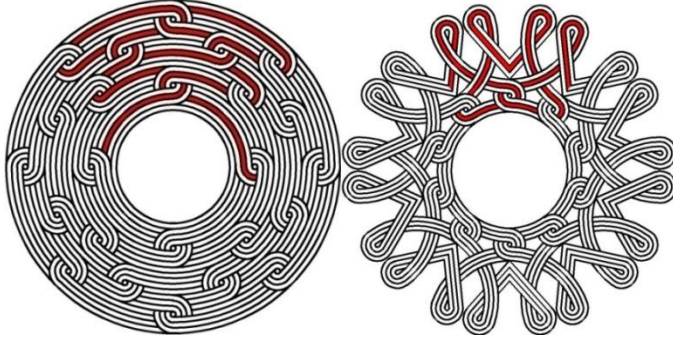

Fotoğraf 36. Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Çan Kulesi, basit geometrik düzenleme.

2.2.2. Örgüler:

Bir şerit veya çizginin kendisine veya birden fazla çizginin bir sistem ve simetri içerisinde birbirine örülmesiyle oluşan

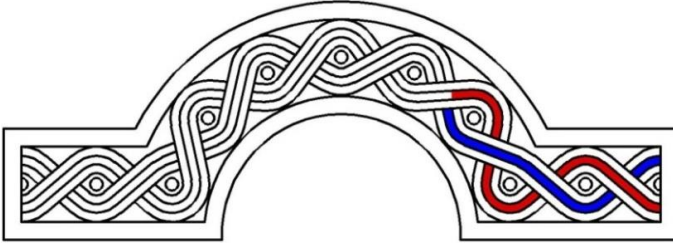
düzenlemelerdir. Bu tür düzenlemelerin örgüyü oluşturan şerit veya çizgi sayısına göre farklı türleri bulunmaktadır (Fotoğraf 37-39, Çizim 3-8).

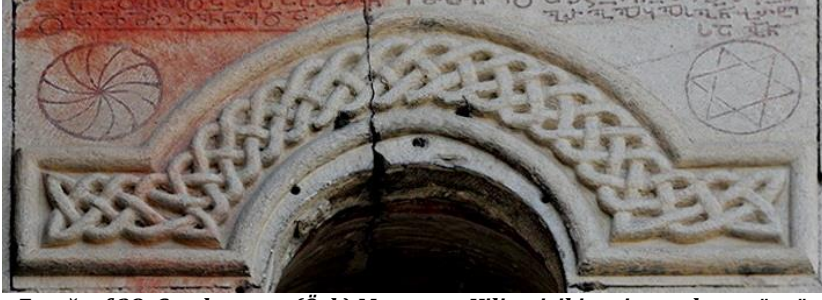
Çizim 3-4. Cevizli (Tbeti) Katedrali, tek şeritten oluşan örgüler.

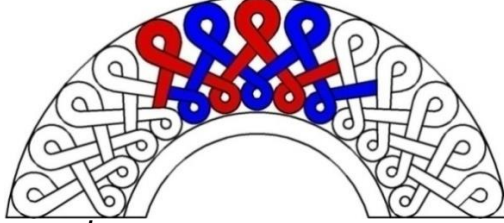
Fotoğraf 37. Işhan Katedrali, tek şeritten oluşan örgü (<http://maps.nekeri.net>).

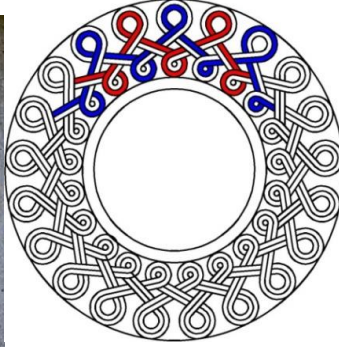
Çizim 5. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, iki şeritten oluşan örgü.

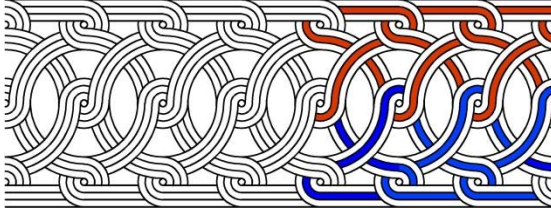
Fotoğraf 38. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, iki şeritten oluşan örgü.

Çizim 6. İşhan Katedrali, iki şeritten oluşan örgü.

Fotoğraf 39, Çizim 7. İşhan Katedrali, iki şeritten oluşan örgü (Fot. <http://maps.nekeri.net>).

Çizim 8. Kirazlı (Balvana) Kilisesi, iki şeritten oluşan örgü.

2.2.3. Geçmeler:

Benzer veya farklı biçimde tasarlanmış kapalı geometrik öge veya formların birbirine geçmesiyle oluşan düzenlemelerdir. Bu tür düzenlemelerin geçmeyi oluşturan öge veya formların sayısına göre farklı türleri mevcuttur (Fotoğraf 40-41, Çizim 9-15).

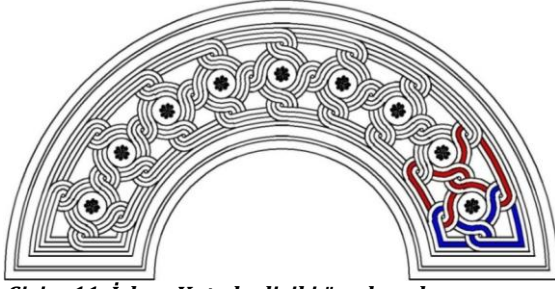
Çizim 9. İshani Katedrali, tek ögeden oluşan geçme.

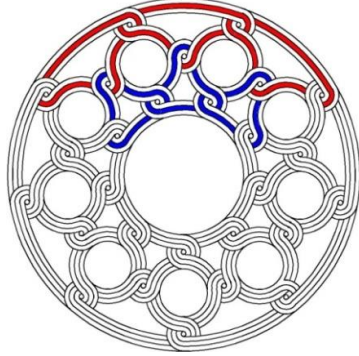
Çizim 10. Cevizli (Tbeti) Katedrali, tek ögeden oluşan geçme.

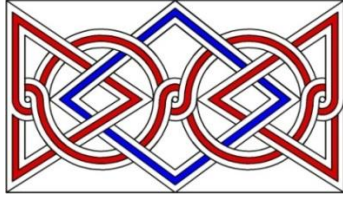
Fotoğraf 40. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, tek ögeden oluşan geçme.

Çizim 11. İşhan Katedrali, iki ögeden oluşan geçme.

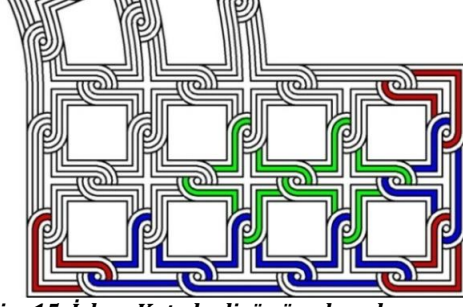
Çizim 12. Cevizli (Tbeti) Katedrali, iki ögeden oluşan geçme.

Çizim 13. Cevizli (Tbeti) Katedrali, iki ögeden oluşan geçme.

Fotoğraf 41, izim 14. Cevizli (Tbeti) Katedrali, üç ögeden oluşan geçme

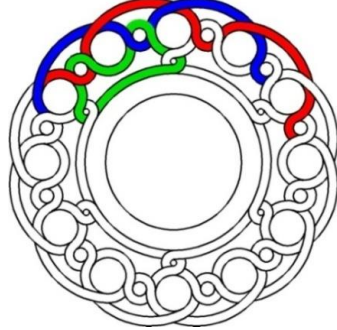
Çizim 15. İşhan Katedrali, üç ögeden oluşan geçme.

2.2.4. Karma Kompozisyonlar:

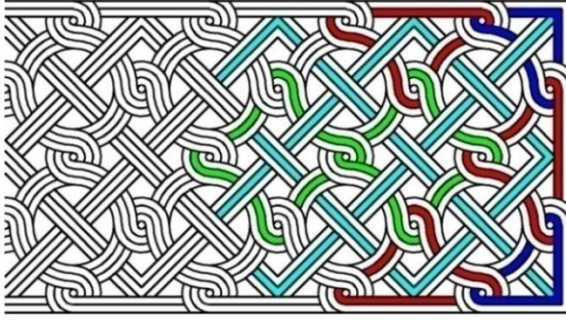
Örgüleri oluşturan şeritlerle, geçmeleri oluşturan kapalı formların birlikte kullanıldığı örneklerdir. Bu düzenlemelerin de kompozisyonu oluşturan şerit veya öge sayısına göre farklı türleri bulunmaktadır (Fotoğraf 42, Çizim 16-17).

Fotoğraf 42. amlıyama (Öşk) Manastırı Kilisesi, tek şerit ve tek ögeden oluşan karma kompozisyon.

Çizim 16. İşhan Katedrali, iki şerit ve tek ögeden oluşan karma kompozisyon.

Çizim 17. Balvana Manastırı Kilisesi, iki şerit ve üç ögeden oluşan karma kompozisyon.

2.3. Bitkisel Bezeme:

Bölgedeki bezemeli 75 yapının 19'unda (%25) bitkisel süsleme tespit edilmiştir. Bitkisel kompozisyonları yaprak, kıvrım dal, çiçek ve meyve motifleri ile mitolojik ağaçlar oluşturmaktadır (Tablo 5).

BİTKİSEL BEZEME										
YAPININ				BEZEMENİN TÜRÜ						
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/Yüzyılı	Yapraklar			Kıvrım Dal	Çiçek	Meyve	Mitolojik Ağaç
				Palmet	Rumi	Diğer				
Ardahan	Çıldır	Akçakale (Tetrcikhe) Kilisesi	10/2	X						
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2	X		X				
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X	X		X			
Artvin	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1 -958	X	X	X	X			
	Ardanuç	Adakale Kilisesi	9-10		X		X			
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2			X		X		
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X	X	X	X	X	
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X	X			

Tao- Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme

	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X	X	X	X	X		
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	X		X	
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006			X	X		X	
Erzurum	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X		X	X	X	X	
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X	X			
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2		X	X	X			
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli	10/2		X		X			
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X	X	X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel	10/2		X					
Kars	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X						
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2			X				

Tablo 5. Bitkisel bezemelerin yapılardaki dağılımı.

Bitkisel bezeme bulunan 19 yapının tamamında görülen yaprak motifleri en yaygın türdür. Yaprak motiflerini 12 yapı ile kıvrım dal, 5 yapı ile meyve, 4 yapı ile çiçek motifleri izlemektedir. 1 yapıda mitolojik ağaç tasviri vardır. Yaprak motiflerini palmet ve rumiler ile diğer başlığı altında ele aldığımız farklı tiplerdeki stilize yapraklar oluşturur. Kıvrım dallar genellikle şerit şeklindeki düzenlemelerde, yaprak ve meyve motifleriyle birlikte kullanılmışlardır. Bitkisel kompozisyonlar bulundukları yere bağlı olarak farklı düzenlemelere sahiptir. Başlık ve kaide gibi mimari öğelerde tek veya birbirine bağlanan birkaç motiften oluşan kompozisyonlar yer alırken kemer, kasnak, alınlık, çatı silmesi gibi ince-uzun yüzeylerde şeritler halinde düzenlemeler görülür. Bazı örneklerde geometrik kompozisyonları oluşturan şeritlerin uçları yaprak şeklinde sonlanabilmektedir (Fotoğraf 43-61).

Fotoğraf 43. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 44. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 45-46. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 47-48. Gölbelen (Utra) Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 49. Bulanık (Lengethev)Yeni Rabat) Kilisesi, bitkisel bezeme
(<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 50. Cevizli (Tbeti) Katedrali, bitkisel bezeme (<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 51-52. Cevizli (Tbeti) Katedrali, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 53. İşhan Katedrali, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 54-55. İşhan Katedrali, bitkisel bezeme (<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 56. Penek (Bana) Katedrali, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 57.Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 58.Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

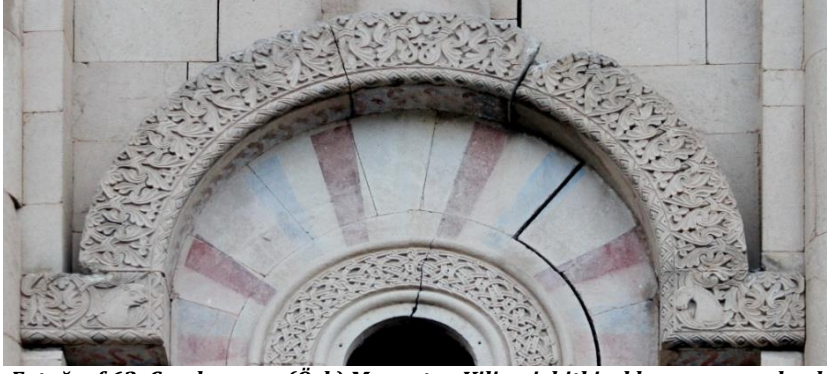

Fotoğraf 59-60. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme (Anfora Mimarlık Arşivi).

Fotoğraf 61.Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Bitkisel bezeme içerisindeki en ilginç düzenlemelerden biri mitolojik ağaçlardır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nin güney cephesindeki omega (Ω) kemerin yüzeyinde kıvrım dal ve yapraklardan oluşan girift bitkisel bir kompozisyon yer almaktadır. Kemerin üzengi taşlarında yer alan birer dal karşılıklı olarak büst şeklinde tasvir edilmiş birer hayvan başı ile sonlanmıştır. Dalların uçlarına eklenmiş olan bu figürler Büyük İskender'in konuştuğu efsanevi vakvak ağacı teması ile ilişkilidir (Fotoğraf 62-64).

Fotoğraf 62. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme ve vakvak ağacı.

Fotoğraf 63-64. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, vakvak ağacı.

2.4. Figürlü Bezeme:

Bölgede bezeme tespit edilen 75 yapının 13'ünde (%17) figürle karşılaşılır. Figürler türlerinin yanı sıra sembolik ve ikonografik özellikleri de dikkate alınarak; insan ve hayvan figürleri ile göksel ve mitolojik varlıklar olarak 4 başlık altında gruplanmıştır. Figürlü bezeme bulunan 13 yapıdan 11'inde İnsan, 7'sinde hayvan figürü tespit edilmiştir. 8 yapıda göksel, 3 yapıda ise mitolojik varlık bulunmaktadır (Tablo 6).

FİĞÜRLÜ BEZEME							
YAPININ				FİĞÜRÜN TÜRÜ			
İli	İlçesi	Adı	Tarih i/Yüz yılı	İnsan Figürleri	Hayvan Figürleri	Göksel Varlıklar	Mitolojik Varlıklar
Ardahan	Merkez	Ardahan (Artaani) Kilisesi	10-11			X	
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük) Kilisesi	10/2	X	X	X	
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2			X	
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X			
	Posof	Aşık Zülali (Susukap) Şapeli	10/2	X			
Artvin	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X			
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X		X	
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X		
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X	
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006		X		X
Erzurum	Olur	Keçili (Niyakom) Maanastırı	13	X			
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X

Tablo 6. Figürlü bezemenin yapılarıdaki dağılımı.

2.4.1. İnsan Figürleri:

Figürlü bezeme bulunan 13 yapıdan 11'inde yer alan insan figürleri; İsa ve Meryem, kutsal kişiler, din adamı, Eski Ahit kahramanı, banı, sanatkâr, avcı ve anonim figürler ile masklar olmak üzere 8 alt başlık oluşturur. 11 yapının 7'sinde görülen İsa ve Meryem figürleri en yaygın gruptur. 6 yapıda banı, 5 yapıda kutsal kişi, 4 yapıda sanatkâr, 3 yapıda din adamı tasviri yer almaktadır. 4

yapıda kimliğini tespit edemediğimiz anonim figürler, 2 yapıda ise mask tespit edilmiştir (Tablo 7).

İNSAN FIGÜRLERİ											
YAPININ				FIGÜRÜN TÜRÜ							
İ l i	İlçesi	Adı	arihi/Yüzyılı	İsa ve Meryem	Kutsal Kişiler	Din Adamı	Eski Ahit Kahramanı	Bani	Sanatçı	Avcı	Anonim Figür/Mask
Ardahan	Çıldır	Akkiraz (Zerebük) Kilisesi	10/2	X	X		X	X			X
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X		X		X			X
	Posof	Aşık Zülali (Susukap) Şapeli	10/2								
Artvin	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X	X			X			
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X		X		X	X		
	Şavsat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13			X		X			
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973		X				X		
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X							X
Erzurum	Olur	Keçili (Niyakom) Manastırı	12						X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X						
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X			X	X	X	X

Tablo 7. İnsan figürlerinin yapılardaki dağılımı

2.4.1.1. İsa ve Meryem Figürleri⁷:

İsa figürleri; tek başına, dini sahneler içerisinde, peygamber ve banilerle birlikte ve Meryem'in kucağında olmak üzere 4 farklı şekilde tasvir edilmiştir. İsa'nın Meryem'in kucağında gösterildiği tasvirlerin de kendi içinde çeşitlemeleri vardır.

İsa, Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi'nde bulunan kabartmada tek başınadır. Kilisenin güney haç kolunun batı duvarında yer alan panoda İsa (Pantokrator) büst şeklinde tasvir edilmiştir (Fotoğraf 65, Çizim 18).

Fotoğraf 65. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, İsa figürü.

⁷ İsa ve Meryem figürleri; İsa'nın Tanrı oğlu ve Mesih, Meryem'in de Tanrı annesi olması nedeniyle diğer insan figürlerinden ayrı başlık altında ele alınmıştır.

Çizim 18. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, İsa figürü (Djobadze 1992).

İsa'nın dini sahne içerisinde yer aldığı 2 örnek saptanmıştır. Her iki sahnede deesis olup Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndedir. Sahnelerden ilki kilisenin güneydoğu köşe odasının güney cephesinde, ikincisi ise batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütunun batı yüzünde, başlığın alt kısmındadır⁸. Güneydoğu köşe odasının güney cephesindeki sahnede Meryem ve Vaftizci Yahya figürlerinin iki yanına inşa ettirdikleri kilisenin maketlerini İsa'ya sunan baniler de eklenmiştir (Fotoğraf 66-67, Çizim 19).

Fotoğraf 66. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Deesis sahnesi ve bani tasvirleri (Rekonstrüksiyon T. Yazar).

⁸ Bu sahne tahrip edilmiştir.

Fotoğraf 67, Çizim 19. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, deesis sahnesi (Çiz. Winfield 1968).

İsa, Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi'ne ait bir panoda Davut Peygamber ve bani ile birlikte tasvir edilmiştir⁹. Panonun sağ tarafındaki bani inşa ettirdiği kilise maketini ortada taht üzerinde oturan İsa'ya sunmaktadır. İsa'nın solundaki figür ise Davud peygamberdir (Fotoğraf 68).

Fotoğraf 68. Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi, İsa ve Davud peygamber ile bani tasviri (Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017).

İsa'nın Meryem'in kucağında çocuk olarak gösterildiği 5 örnek saptanmıştır. Bu örneklerde Meryem ve Çocuk İsa figürüyle birlikte

⁹ Bani kabartması yerinden alınarak Tiflis Güzel Sanatlar Müzesi'ne götürülmüştür.

baş melekler, bani ve bir örnekte de bani ile birlikte bölgenin Müslüman yöneticisi yer almaktadır.

Meryem ve Çocuk İsa'nın baş meleklerle birlikte gösterildiği tasvir Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'ndedir. Kilisenin güney haç kolunun batı duvarındaki nişin içerisinde yer alan panoda Meryem (Theotokos) ve Çocuk İsa'nın iki yanında baş melek olduğu düşünülen birer figürler bulunmaktadır (Fotoğraf 69, Çizim 20).

Fotoğraf 69, Çizim 20. Bağbaşı (Hahuli) Kilisesi, Meryem ve Çocuk İsa tasviri (Çiz. Winfield 1968).

Meryem ve Çocuk İsa'nın banilerle birlikte gösterildiği ikinci tasvir Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki bir stel üzerindedir. Stelde büst olarak verilmiş Meryem (Nicopoia) ve Çocuk İsa figürünün altında, kilisenin banilerinden birinin yine büst şeklindeki tasviri vardır (Fotoğraf 70).

Fotoğraf 70. Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi, Meryem ve Çocuk İsa ile bani tasviri.

İsa'nın Meryem'in kucağında ve baniyle birlikte gösterildiği üçüncü örnek İşhan Katedrali'ne ait olduğunu varsaydığımız alınlık üzerindedir. Tasvirde Meryem (Theotokos) ve Çocuk İsa'nın yanı sıra İsa'ya kilise maketi sunan bir de bani figürü görülmektedir. Kilise maketi üzerinde bir güvercin yer almaktadır (Fotoğraf 71)¹⁰.

Fotoğraf 71. İşhan Katedrali, Meryem ve Çocuk İsa ile bani tasviri.

İsa'nın Meryem'in kucağında yer aldığı dördüncü örneğin Öncül (Tskorastavi) Katedrali'nin doğu cephesinde yer aldığı belirtilmektedir¹¹. Bu tasvirde adı Georgi ve piskopos olduğu belirtilen bani inşa ettirdiği kilisenin maketini Meryem'in (Theotokos) kucağındaki Çocuk İsa'ya sunmaktadır.

İsa'nın Meryem'in kucağında yer aldığı son tasvirde baniyle birlikte bölgenin Müslüman yöneticisi olduğu düşünülen bir figür daha görülür. Akkiraz (Zerebük) Kilisesi'nin güney cephesindeki kapı alınlığında yer aldığı bilinen tasvirin¹² solunda Meryem (Theotokos) ve kucağında Çocuk İsa, ortada alt kısımda bağdaş kurmuş oturan Müslüman yönetici, üzerinde uçar vaziyette bir melek, sağ tarafta ise kilise maketi tutan bani figürü bulunmaktadır. Kilise maketinin altında bir tavşan kabartması vardır. Bu tasvirin ilginç özelliği

¹⁰ Rize Müzesi'nde bulunan alınlık İşhan Şapeli'nin batısındaki alanda yapılan drenaj kazısında ele geçmiştir. Hangi yapıya ait olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle İşhan Katedrali'ne ait olduğu varsayılmıştır. İlk evresinde hayvan tasvirlerinin yer aldığı alınlığın Meryem ve İsa figürü ile kilise maketi sunan bir bani kabartması işlenerek ikinci defa kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹¹ Günümüze ulaşmayan bu kabartmanın fotoğrafı tespit edilememiştir.

¹² Bu kabartma günümüze ulaşmamıştır.

sunulan kilise maketinin Meryem ve İsa'ya doğru değil de diğer tarafa doğru yönelmiş olmasıdır (Fotoğraf 72).

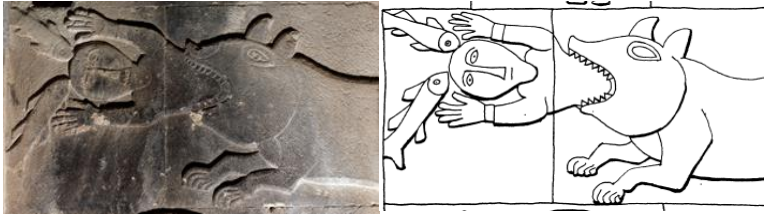

Fotoğraf 72. Akkiraz (Zerebük) Kilisesi, Meryem ve Çocuk İsa ve bani tasviri (Takaişvili 1909).

2.4.1.2. Kutsal Kişiler:

Kutsal kişileri; Tevrat peygamberleri, Vaftizci Yahya ile aziz ve azizeler oluşturmaktadır.

Bölgedeki yapılarda 2 peygamber tasviri tespit edilmiştir. Bağcılar (Opiza) Manastırı'nda tespit edilen Davut peygamber, İsa ve yapının banisiyle birlikte gösterilmiştir. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'nin taç kapısının iki yanındaki üst üste yerleştirilmiş hayvan ve mitolojik figürler arasında ise Yunus peygamberin balık tarafından yutulması sahnesi yer almaktadır (Fotoğraf 68, 73, Çizim 21).

Fotoğraf 73, Çizim 21. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, Yunus peygamberin balık tarafından yutulması (Fot. Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2018; Çiz. Winfield 1968).

Vaftizci Yahya 2 örnekte dini sahne içerisinde, 1 örnekte ise baniyle birlikte gösterilmiştir. Örneklerin tümü Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndedir. Vaftizci Yahya'nın yer aldığı 2 sahne de deesistir. Aynı kilisedeki bir stelde ise üstte Vaftizci Yahya'nın, altta ise kiliseyi inşa ettiren banilerden birinin büst şeklindeki tasvirleri vardır (Fotoğraf 66-67, 74, Çizim 19).

Fotoğraf 74. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Vaftizci Yahya ve bani tasviri.

Bölgedeki 4 yapıda aziz ve azize tasvirleri bulunmaktadır. Azizler olarak Simeon Stilit, Kozmos, Damianus, Petrus ve George tespit edilmiştir. Aziz figürlerinden birinin kimliği saptanamamıştır. Tek azize figürü ise Nino'dur.

Simeon Stilit figürü 2 yapıda görülür. Bu yapılardan ilki olan Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki Aziz Stilit tasvirlerinden biri batı haç kolunun batı cephesindeki çifte pencerenin ortasında, diğeri ise batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütunun başlığı üzerindedir. Her iki tasvirde de büst şeklinde ve orans duruşundadır. Simeon Stilit figürünün bulunduğu ikinci yapı Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi'dir. Figür orta nefin güneyindeki payelerden doğudan üçüncüsündeki niş kemerinin kuzeydeki başlığının doğu yüzündedir. Yine bir sütun üzerinde ve büst şeklinde verilmiştir (Fotoğraf 75-77, Çizim 22).

Fotoğraf 75-76. Camlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Simeon Stilit tasvirleri
(<http://maps.nekeri.net>, Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 77. Fotoğraf Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, Simeon Stilit tasviri.

Doktor azizler Kozmos ve Damianus ile Azizi Nino figürleri Camlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nin batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütun üzerindedir. Sütunun kuzeybatı yüzünde Aziz Kozmos, güneybatı yüzünde ise Aziz Damianus figürleri vardır. Azizler ellerinde tıp aletleri tutmaktadır. Sütunun kuzeybatı yüzündeki Aziz Kosmos tasvirinin üzerinde ise Azize Nino figürü bulunmaktadır. Azize Nino figürü de büst şeklinde olup orans duruşundadır¹³ (Fotoğraf 78-80, Çizim 22).

¹³ Figür günümüze ulaşmamıştır.

Fotoğraf 78-79, Çiz 22. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Aziz Kozmos figürü (Siyah-beyaz Fot. Takaişvili 1952, Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 80. Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi, Azize Nino figürü (Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017).

Aziz Petrus figürü, Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'nin taç kapısının doğudaki bordürünün üst kısmındadır. Ayakta ve elinde bir anahtar tutarken betimlenmiştir. Aziz George figürünün Akkiraz (Zerebük) Kilisesi'nin güney cephesindeki pencerenin üzerinde bulunduğu belirtilmektedir¹⁴. Kimliği saptanamayan aziz figürü ise Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi'nde, ana nefin güneyindeki payelerden doğudan üçüncüsündeki niş kemerinin kuzeydeki başlığının kuzey yüzündedir¹⁵ (Fotoğraf 81-82, Çizim 23).

¹⁴ Figür günümüze ulaşmamıştır.

¹⁵ Niş kemerinin başlıklardaki diğer figürler melek ve aziz tasvirleridir. Bu figür kanatları olmaması nedeniyle melek değildir. Dolayısıyla aziz tasviri olduğu kabul edilmektedir.

Fotoğraf 81, Çizim 23. Bağbaşı (Hahuli) Kilisesi, Aziz Petrus figürü (Fot. Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017, Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 82. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, aziz figürü.

2.4.1.3. Din Adamı:

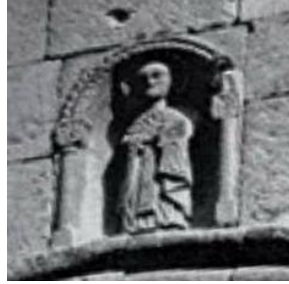
Din adamı figürü ile 3 yapıda karşılaşılır. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi'nin güney haç kolunun güney cephesinde, baş meleklerin arasına yerleştirilmiş dilimli bir madalyon içerisinde büst şeklinde verilmiş, diyakoz olduğu belirtilen Gabriel isimli bir din adamı tasviri yer almaktadır. Bu figür aynı zamanda yapının sanatçısı olarak da kabul edilir. İkinci din adamı tasviri Cevizli (Tbeti) Katedrali'nin güney cephesindeki niş içerisinde yer almaktadır¹⁶. Ayakta duran ve muhtemelen elinde bir kitap tutan figürün giysileri ve duruş şekli üst seviyede bir din adamı olduğunu gösterse de kimliği bilinmemektedir. Üçüncü din adamı tasvirinin Öncül (Tskorastavi)

¹⁶ Figür günümüze ulaşmamıştır.

Katedrali'nde yer aldığı belirtilmektedir. Kitabesine göre bu kişi piskopos olup adı Georgi'dir¹⁷ (Fotoğraf 83-85).

Fotoğraf 83-84. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, baş melekler ve din adamı tasviri.

Fotoğraf 85. Cevizli (Tbeti) Katedrali, din adamı tasviri (Djobadze 1992).

2.4.1.4. Eski Ahit Kahramanı:

Akkiraz (Zerebük Kilisesi'nin doğusundaki kalıntılar arasındaki bir yapı taşında Eski Ahit kahramanlarından biri olan Samson'un aslanı öldürmesi sahnesinin yer aldığı belirtilmektedir¹⁸.

2.4.1.5. Baniler (İnşacılar):

Bölgedeki 6 yapıda bani tasvirleri (inşacılar) ile karşılaşılır. Bir yapıda 3 adet bani tasviri birlikte yer almaktadır. Bani tasvirlerinin 5 farklı tipi tespit edilmiştir. İlk tipte baniler tek başlarındadır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde naos kubbesini taşıyan güneybatıdaki payede, ellerinde birer haç tutan baniler niş kemerinin altında büst şeklinde verilmişlerdir (Fotoğraf 86-87, Çizim 24-25)¹⁹.

¹⁷ Tasvir günümüze ulaşmamıştır.

¹⁸ Bu sahne günümüze ulaşmamıştır.

¹⁹ Hristiyan sanatında genellikle martinler ellerinde haç tutarken tasvir edilmişlerdir. Ancak bu tasvirde baniler de haç tutmaktadır.

Fotoğraf 86, Çizim 24. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bani tasviri (Çiz. Djobadze 1992).

Fotoğraf 87, Çizim 25. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bani tasviri (Çiz. Djobadze 1992).

İkinci tipte baniler tek başlarına olup inşa ettirdikleri kilisenin maketini tutmaktadır. Bu türün biri Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi'nde, diğeri ise Cevizli (Tbeti) Katedrali'nde olmak üzere iki örneği tespit edilmiştir. Cevizli (Tbeti) Katedrali'ndeki bani figürünün ileriye doğru uzatmış olduğu eliyle tuttuğu kilise maketi günümüzde mevcut değildir (Fotoğraf 88-89, Çizim 26)²⁰.

²⁰ Figür yerinden sökülerek Tiflis Güzel Sanatlar Müzesi'ne götürülmüştür.

Fotoğraf 88. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, bani tasviri.

Fotoğraf 89, Çizim 26. Cevizli (Tbeti) Katedrali, bani tasviri (Fot. Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017, Çiz. Djobadze 1992).

Üçüncü tipte baniler Bağcılar (Opiza) Manastırı'nda olduğu gibi inşa ettirdikleri kilisenin maketini İsa'ya veya İşhan Katedrali, Akkiraz (Zerebük) Kilisesi ve Öncül (Tskorastavi) Katedrali'nde olduğu gibi Meryem ve Çocuk İsa'ya sunmaktadır. Dördüncü tipte banilerin dini sahnelerle eklendiği görülür. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nin güneydoğu köşe odasının güney cephesinde yer alan tasvirde baniler ellerinde tuttıkları kilise maketleriyle deesis sahnesine eklenmişlerdir. Beşinci tipte ise baniler Meryem ve Çocuk İsa ya da kutsal kişilerle birlikte tasvir edilmişlerdir. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde yer alan iki stel üzerindeki tasvirlerden birinde bani Meryem (Nicopoia) ve Çocuk İsa, diğerinde ise Vaftizci Yahya figürü ile birlikte yer almaktadır (Fotoğraf 66, 70-72, 74).

2.4.1.6. Sanatkâr:

Bölgedeki 4 yapıda sanatkâr olduğu kabul edilen figürler bulunmaktadır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde biri kubbe kasnağındaki sütuncelerden birinin başlığındaki, diğeri ise batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütunun batı yüzündeki figürün sanatkâr olduğu kabul edilmektedir. Kubbe kasnağındaki figür büst şeklinde olup taş taşırken betimlenmiştir. Dolayısıyla yapının taş ustalarından biri olması muhtemeldir. Kitabesine göre adı Grigol olan ikinci figürün ise sanatkâr olmasının yanı sıra inşaatın yöneticisi olduğu değerlendirilmektedir. Benzer bir tasvir Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi'nin güney cephesinde yer almaktadır. Piskopos olduğu belirtilen Georgi adlı kişi aynı zamanda yapının sanatkârıdır. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi'nde batı cephenin kuzeyindeki pencere kemerinin köşeliği ve Niyakom Manastırı'ndan geldiği belirtilen bir yapı taşı üzerindeki iki figürün de sanatkâr oldukları kabul edilmektedir (Fotoğraf 90-95).

Fotoğraf 90-91. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, sanatkâr figürü (<http://maps.nekeri.net> ve Anfora Mimarlık Arşivi).

Fotoğraf 92, Çizim 27. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, sanatkâr figürü (Winfield 1968).

Fotoğraf 93-94. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, sanatkâr figürü.

Fotoğraf 95. Niyakom Manastırı, sanatkâr figürü (Winfield 1968).

2.4.1.7. Avcı:

Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki bir tasvirde okla avlanan avcı figürü yer almaktadır. Sahnede avcı çömelmiş ve yayını germiş bir pozisyonda bitkilerden beslenen geyik veya dağ keçisi olması muhtemel hayvanlara ok atarken betimlenmiştir (Fotoğraf 96).

Fotoğraf 96. Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi, av sahnesi.

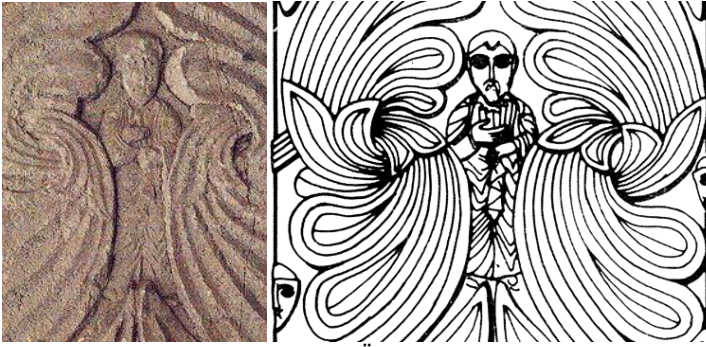
2.4.1.8. Anonim İnsan Figürleri ve Masklar:

Tao-Klarjeti bölgesinde 4 yapıda anonim figürler tespit edilmiştir. Bu yapılardan ilki Öncül (Tskorastavi) Katedrali'dir. Kilisenin kubbe kasnağının kemer köşeliklerinde atlamalı olarak yerleştirilmiş kimlikleri belirlenemeyen birer figür vardır. İkinci yapı Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'dir. Yapının batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütunun gövdesinin kuzey yüzünde

bitkisel motiflerin arasına yerleştirilmiş ayakta duran anonim bir figür vardır²¹. Anonim figür bulunan üçüncü yapı Posof Aşık Zülali (Suskap) Şapeli'dir. Şapelin güney duvarındaki yapı taşlarından birinin üzerinde kısmen tahrip olmuş bir figür tespit edilmektedir²². Anonim figür bulunan son yapı Akkiraz (Zerebük) Kilisesi'dir. Kilisenin doğu cephesine ait kalıntılar arasındaki bir yapı taşı üzerinde 4 anonim figür birlikte yer almaktadır (Fotoğraf 97-101, Çizim 28)²³.

Fotoğraf 97-98. Öncül (Tskorastavi) Katedrali, anonim figür
(<https://commons.wikimedia>).

Fotoğraf 99, Çizim 28. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, anonim figür
(Winfield 1968).

²¹ Bu figürün başpiskopos veya Davut peygamber olabileceğini ileri sürülmüştür (Bk. Winfield 1968; Djobadze 1992) .

²² Figürün duvar örgüsü içerisindeki duruşu ikinci kullanıma işaret etmektedir.

²³ Öncül (Tskarostavi) Katedrali ve Akkiraz (Zerebük) Kilisesi'ndeki figürler günümüze ulaşmamıştır.

Fotoğraf 100. Aşık Zülali (Suskap) Şapeli, anonim figür.

Fotoğraf 101. Akkiraz (Zerebük Kilisesi, anonim figürler (Takaişvili 1909).

Bölgedeki 2 yapıda mask tasvirleriyle karşılaşılır. İşhan Katedrali'nde güney cephenin doğusundaki pencerenin alt kısmında bulunan kemer şeklindeki silmeler arasında, Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde ise batı haç kolunun güneyindeki ek mekânda yer alan sekizgen sütunun gövdesinde insan yüzü şeklinde masklar bulunmaktadır (Fotoğraf 102-104)²⁴.

²⁴ Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki maskların yapıda çalışan işçiler veya Bagrati ailesine mensup kişiler olabileceği ileri sürülmüştür (Bk. Winfield 1968; Djobadze 1982).

Fotoğraf 102. İşhan Katedrali, insan yüzü şeklinde masklar.

Fotoğraf 103-104. amlıyama (şk) Manastırı Kilisesi, insan yüzü şeklinde masklar (<http://www.taoklarjeti.com>).

2.4.2. Hayvan Figürleri:

Tao-Klarjeti mimarlığında karşılaşılan bezeme türlerinden birini de hayvan figürleri oluşturur. 7 yapıda görülen hayvan figürlerinin tek başlarına, grup ve mücadele halinde olmak üzere 3 farklı türü tespit edilmiştir (Tablo 8).

HAYVAN FİĞÜRLERİ						
YAPININ				FİĞÜRÜN TÜRÜ		
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/Yüz yılı	Tek Figürler	Hayvan Grupları	Hayvan Mücadelesi
Ardahan	Çıldır	Akkiraz (Zegani) Kilisesi	10/2	X	X	
Artvin	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X		
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006		X	
Erzurum	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X

Tablo 8. Hayvan figürlerinin yapılarıdaki dağılımı.

2.4.2.1. Tek Figürler:

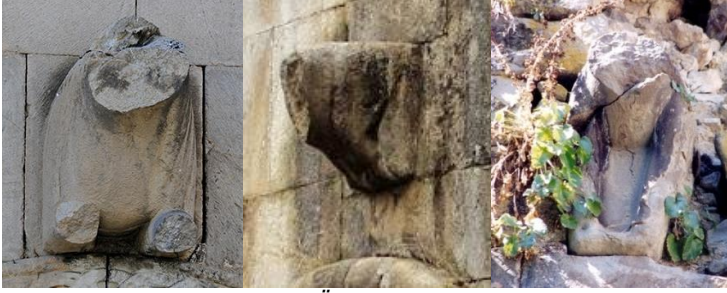
Tek başına verilen hayvan figürleriyle 6 yapıda karşılaşılır. Dört ayaklı hayvanlar genellikle yürür vaziyette ya da büst şeklindedir. Yürür vaziyette tasvir edilen hayvanların gövdeleri profilden, başları cepheden verilmiştir. Büst şeklindeki figürler büyük boyutlu ve yüksek kabartma olarak yapılmışlardır. Kuş figürleri ise cepheden veya yandan tasvir edilmişlerdir. Cepheden tasvir edilen kuş figürlerinin kanatları genellikle açıktır (Fotoğraf 105-111).

Fotoğraf 105-106. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, aslan figürleri.

Fotoğraf 107-108. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, aslan ve güvercin figürleri (Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017).

Fotoğraf 109-111. Çamlıyamaç (Öşk), Bağbaşı (Hahuli) Manastırı ve Tibeti Katedrali, hayvan büstleri.

2.4.2.2. Hayvan Grupları:

Grup halinde hayvan tasvirleri 4 yapıda görülür. Bu örneklerden bazıları koşar veya yürür vaziyette, bazıları yuvarlak biçimli bitkisel çerçeveler içerisinde ve büst şeklinde, bazıları ise yüzleri birbirine dönük olarak grup halinde tasvir edilmişlerdir (Fotoğraf 112-116, Çizim 29-31).

Fotoğraf 112-113. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, hayvan figürleri.

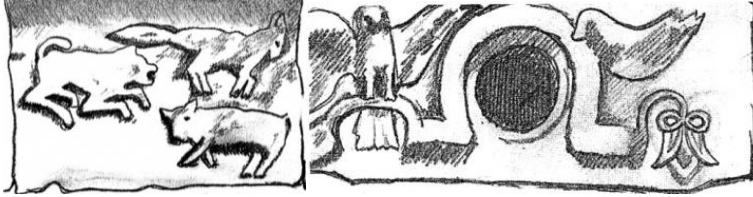
Çizim 29. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, hayvan figürleri (Djobadze 1982).

Fotoğraf 114-115. Çamhyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, hayvan figürleri (Anfora Mimarlık Arşivi).

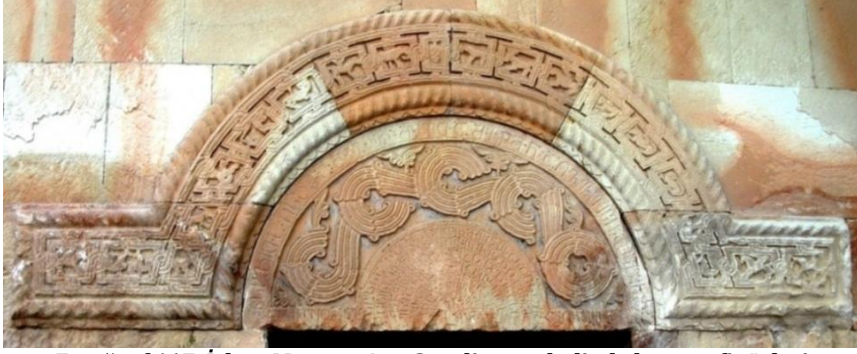

Fotoğraf 116. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, kartal figürleri.

Çizim 30-31. Akkiraz (Zerebük) Kilisesi, hayvan figürleri (Giviashvili 2003).

Grup halinde hayvan figürlerinin yer aldığı en önemli örnek İşhan Meryem Ana Şapeli'dir. Şapelin taç kapı ve doğu cephesindeki pencere kemerinin yüzeyinde geometrik örgüler arasına yerleştirilmiş çok sayıda hayvan figürü ile mitolojik varlık bulunmaktadır. İşhan Katedrali'ne ait olduğunu varsaydığımız alınlıkta da benzer şekilde düzenlenmiş hayvan figürleri mevcuttur (Fotoğraf 71, 117-121, Çizim 32-33).

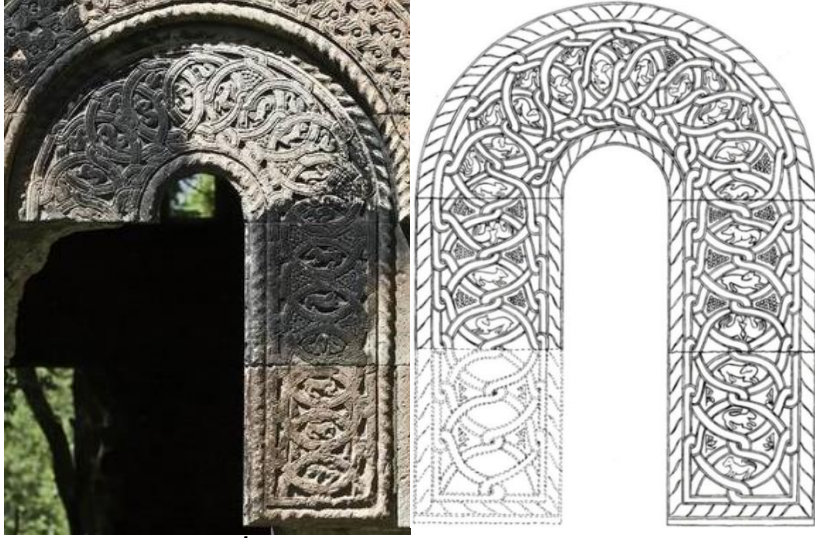
Fotoğraf 117. İşhan Meryem Ana şapeli, grup halinde hayvan figürleri.

Çizim 32. İşhan Meryem Ana şapeli, grup halinde hayvan figürleri (Djobadze 1992).

Fotoğraf 118-119. İşhan Meryem Ana şapeli, grup halinde hayvan figürleri.

Fotoğraf 120, Çizim 33. İshan Meryem Ana Şapeli, grup halinde hayvan figürleri
(Fot. <http://maps.nekeri.net>; Çiz. Djobadze 1992).

Fotoğraf 121. İshan Meryem Ana Şapeli, grup halinde hayvan figürleri.

2.4.2.3. Hayvan Mücadelesi:

Hayvan tasvirleri içerisinde en önemli grubu mücadele sahneleri oluşturur. 3 yapıda tespit edilen mücadele sahnelerinde genellikle aslan veya kartal figürleri galip, boğa, geyik (keçi), tavşan veya yılan figürleri ise yenik pozisyonundadır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde kartal-boğa, aslan-boğa ve aslan-tavşan, Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'nde aslan-boğa, aslan-geyik ve kartal-geyik, Altıparmak (Parhal) Kilisesi'nde aslan-boğa, İshan Kilisesi'nde ise aslan-yılan mücadeleleri tespit edilmiştir. Bunlardan Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki kartal-boğa ile Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'ndeki kartal-geyik mücadeleleri yapıların ön

(güney) cephelerine yerleştirilmiş, figürler büyük boyutlu ve yüksek kabartma yapılarak dikkat çekmeleri sağlanmıştır (Fotoğraf 122-133, Çizim 34-35).

Fotoğraf 122-123. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, kartal-boğa mücadelesi.

*Fotoğraf 124. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, aslan-boğa mücadelesi
(<http://www.kmkm.org.tr>).*

Fotoğraf 125. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, aslan-boğa mücadelesi.

Fotoğraf 126. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, aslan-boğa mücadelesi.

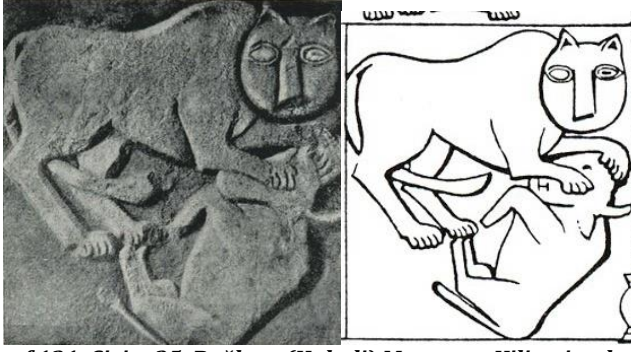
Çizim 34. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, aslan-tavşan mücadelesi (Çiz. Djobadze 1992).

Fotoğraf 127-128. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi kartal-geyik mücadelesi.

Fotoğraf 129-130. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, aslan-geyik ve kartal-geyik mücadelesi.

Fotoğraf 131, Çizim 35. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, aslan-boğa mücadelesi (Fot. Takaişvili 1960, Çiz. Djobadze 1992).

Fotoğraf 132. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, aslan-boğa mücadelesi (Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017).

Fotoğraf 133. İşhan Katedrali, aslan-yılan mücadelesi.

2.4.3. Göksel Varlıklar:

Bölgedeki 8 yapıda tespit edilen göksel varlıkları Seraph, Kherub, Tetramorf ile baş melekler ve alt seviyedeki melekler oluşturur (Tablo 9).

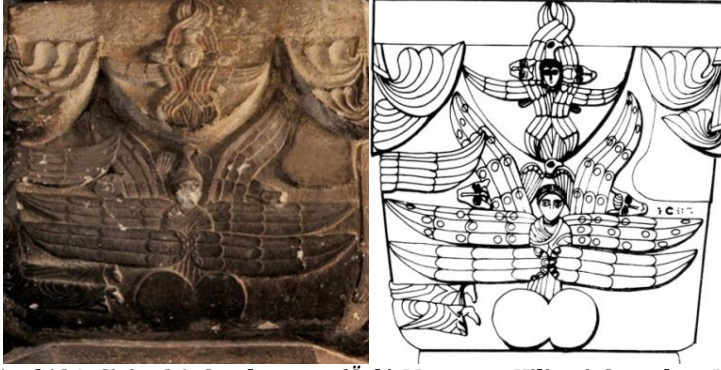
GÖKSEL VARLIKLAR								
YAPININ				FİĞÜRÜN TÜRÜ				
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyılı	Sera ph	Khe rub	Tetram orf	Baş Melekler	Melekler
	Merkez	Ardahan (Artaani) Kilisesi	10-11		X			
Ardahan	Çıldır	Akkiraz (Zegani) Kilisesi	10/2					X
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2					X
Artvin	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1- 958				X	
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961- 973				X	X
	Yusufeli	İşhan Katedrali	932					X
Erzurum	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2				X	X
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963- 973	X	X	X	X	X

Tablo 9. Göksel varlıkların yapılarıdaki dağılımı.

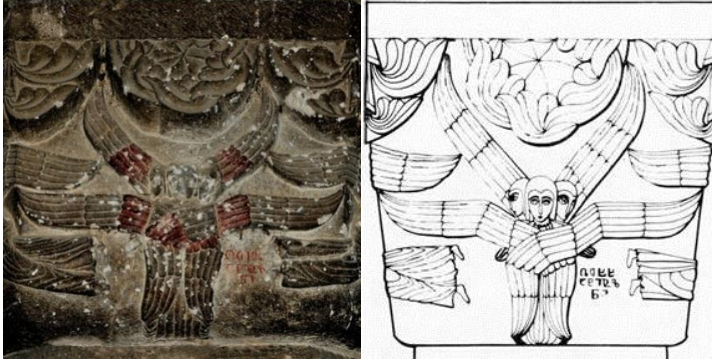
2.4.3.1. Seraph, Kherub ve Tetramorf Figürleri:

Tao-Klarceti bölgesinde Seraph, Kherub ve Tetramorf tasvirleriyle 2 yapıda karşılaşır²⁵. Bu yapılardan ilki olan Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde Seraph, Kherup ve Tetramorph figürleri birlikte görülür. Kilisenin batı haç kolunun güneyindeki ek makanda yer alan sekizgen sütunun başlığının kuzey yüzünde Seraph ve Kherub, doğu ve güney yüzlerde ise Tetramorf figürleri bulunmaktadır. Ardahan (Artaani) Kilisesi'ndeki Kherub figürünün ise templona ait bir parça olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 134-136, Çizim 36-39).

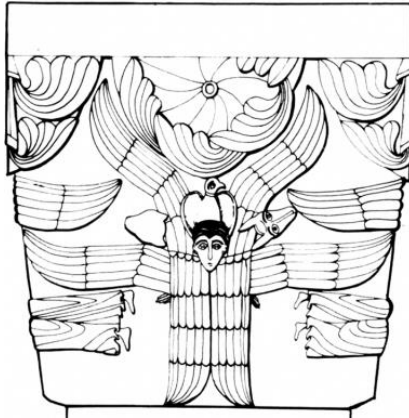
²⁵ Tetramorf formunda tasvir edilen bu göksel varlıkların adları yanlarındaki kitabelerde belirtilmiştir.

Fotoğraf 134, Çizim 36. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Sreaph ve Kherub figürleri (Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 135, Çizim 37. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Tetramorf figürü (Çiz. Winfield 1968).

Çizim 38. Çamlyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Tetramorf figürü (Winfield 1968).

Fotoğraf 136, Çizim 39. Ardahan (Artaani) Kilisesi, Kherub figürüne ait parça (Gagoshidze 2012) ²⁶.

2.4.3.2. Baş Melekler:

Bölgedeki 4 yapıda Gabriel (Cebrail), Michael (Mikail) ve Raphael (İsrafil) olmak üzere 3 baş melek tespit edilmiştir 1 baş melek figürünün kimliği saptanamamıştır.

BAŞ MELEKLER							
YAPININ				FİĞÜRÜN KİMLİĞİ			
	İlçesi	Adı	Tarihi/Yüzyılı	Michael	Gabriel	Raphael	Belirsiz
Artvin	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X	X		
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X		
Erzurum	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X		
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X

Tablo 10. Baş melek figürlerinin yapılarıdaki dağılımı.

Baş melekler genellikle çiftli gruplar halinde verilmiştir. Hamamlı (Dolişhan) ve Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı kiliselerinin ön cephelerinde yer alan baş melek tasvirleri (Michael ve Gabriel) büyük boyutlu ve yüksek kabartma olmalarıyla dikkat çekmektedir.

²⁶ Parça günümüzde Gürcü Ulusal Müzesi'nde korunmaktadır.

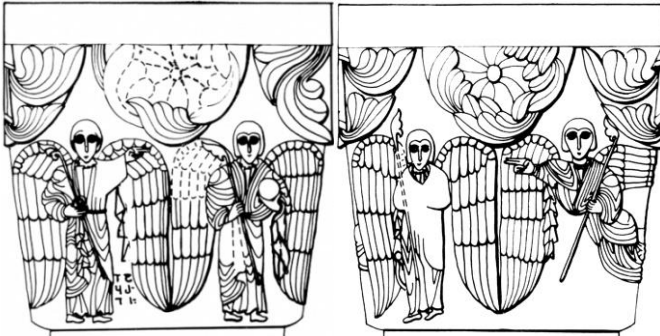
Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde ön cephenin yanı sıra batı haç kolunun güneyindeki ek mekânında yer alan sekizgen sütunun başlığının kuzeybatı ve güneybatı yüzlerinde de baş melek tasvirleri vardır. Kitabelerine göre sütunun kuzeybatı yüzündeki figürler Michael ve Gabriel'dir. Güneybatı yüzdeki çift olarak verilen baş meleklerden ayakta duran figür Raphael'dir. Uçar vaziyetteki diğer baş meleğin adı belirtilmemiştir. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi'nde baş melekler ana nefin güneyindeki payelerinden doğudan üçüncüsündeki niş kemerinin başlıklarında olup nişin iç kısmına karşılıklı olarak yerleştirilmiştir. Ellerinde asa tutan figürlerin kimlikleri belirtilmemiştir. Bölgede yaygın olarak görülmeleri nedeniyle bu figürlerin Michael ve Gabriel olmaları yüksek bir ihtimaldir. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'ndeki baş melek tasvirleri ise Meryem ve Çocuk İsa tasvirinin iki yanında yer almaktadır. Kimlikleri belirtilmemiştir. Meryem ve Çocuk İsa figürünün iki yanında bulunmaları nedeniyle ikonografik olarak bu figürleri de Michael ve Gabriel olarak değerlendirmek gerekir (Fotoğraf 69, 137-141, Çizim 40-41).

Fotoğraf 137-138. Hamamlı (Dolışhan) Kilisesi, baş melek figürleri.

Fotoğraf 139. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, baş melek figürleri.

Çizim 40-41. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, baş melek figürleri (Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 140-141. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, baş melek figürleri.

2.4.3.3. Melekler:

Bölgedeki 3 yapıda melek figürleri yer almaktadır. Bu yapılardan Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki melek tasvirleri batı haç kolunun güney, batı haç kolunun güneyindeki ek mekânın batı cephesi ile bu mekânın içindeki sekizgen sütunun başlığının güneydoğu, kuzeydoğu ve batı yüzlerindedir. Yapının batı haç kolunun güney ve ek mekânın batı cephesindeki melek figürleri yüksek kabartma olarak yapılmıştır²⁷. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi'nde melek tasvirleri ana nefin güneydeki payelerinden doğudan üçüncüsündeki niş kemerinin başlıklarındadır. İşhan Katedrali'nin batı haç kolunun batı cephesinde, kuzeyindeki niş kavsarasında büst şeklinde bir melek figürü vardır. Benzer bir melek figürü Gölbölen (Utra) Kilisesi'nin doğu cephesinin kuzeyindeki nişin kavsarasında görülür. Zerebük Kilisesi'ndeki melek tasviri, bani kabartmasında bağdaş kurarak oturan figürün üzerinde uçar vaziyettedir. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'ndeki melekler ise taç kapı alınlığındaki haçın göğe yükselişi sahnesinde yer almaktadır (Fotoğraf 142-150, Çizim 42-43).

Fotoğraf 142-144. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, melek figürleri
(<http://www.taoklarjeti.com>).

²⁷ Yapının doğu haç kolu alınlığında günümüze ulaşmayan bir melek figürünün bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca batı haç kolunun güney cephesindeki melek kabartmaları arasında tahrip olmuş bir figüre ait kalıntı bulunmaktadır. Bir melek figürüne ait olması daha muhtemel olan bu kalıntıda Büyük İskender'in göksel seyahatinin tasvir edilmiş olabileceği ileri sürülmüştür (Bk. Bogisch 2009).

Fotoğraf 145, Çizim 42. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, melek figürü (Çiz. Winfield 1968).

Fotoğraf 146-147. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, melek figürleri.

Fotoğraf 148. İşha Katedrali, melek figürü (<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 149. Gölbelen (Utra) Kilisesi, melek figürü (<http://maps.nekeri.net>).

Fotoğraf 150. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, haçın göğe yükselişi.

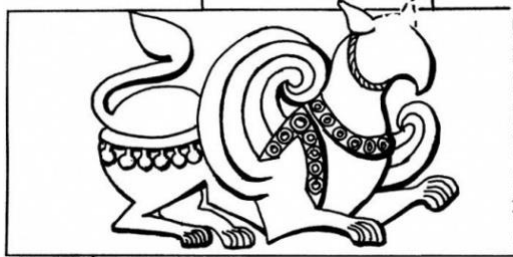
Çizim 43. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, haçın göğe yükselişi (Winfield 1968).

2.4.4. Mitolojik Varlıklar:

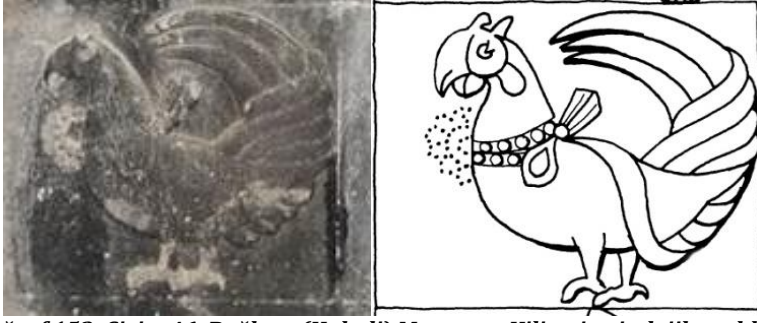
Bölgedeki figürlü bezeme bulunan yapılardan 3'ünde mitolojik varlıklar tespit edilmiştir. Bunlardan Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'nde taç kapının sol tarafındaki bordürün üst kısmında İskender'in göksel seyahati tasvir edilmiştir. İskender figürünün iki yanında kartala benzer başları bulunan iki mitolojik varlık vardır. Bu figürün altında bir grifon, taç kapının sağındaki bordürün üstten üçüncü sırasında ise horoza benzer bir mitolojik varlık yer almaktadır (Fotoğraf 151-152, Çizim 44-46).

Fotoğraf 151, Çizim 44. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, İskender'in göksel seyahati (Dadiani, Khundadze ve Kvachatadze 2017).

Çizim 45. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, grifon figürü (Winfield 1968).

Fotoğraf 152, Çizim 46. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, mitolojik varlık (Çiz. Winfield 1968).

Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nin batı cephesindeki pencere kemeri üzerindeki grifonlar grup halindedir. İshân Meryem Ana Şapeli'ndeki mitolojik varlıklar ise grup halinde tasvir edilen hayvan figürleri arasında yer almaktadır (Fotoğraf 153-155).

Fotoğraf 153. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, mitolojik varlıklar (<http://www.kmkm.org.tr>).

Fotoğraf 154-155. İshân Meryem Ana Şapeli, mitolojik varlıklar.

2.4.5. Yazılı Bezeme:

Tao-Klarjeti bölgesinde yazının bir kompozisyon oluşturacak şekilde düzenlenerek mimari bezemede kullanıldığı 3 örnek tespit edilmiştir. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, İşhan Katedrali ve İşhan Meryem Ana Şapeli'nde yer alan kitabelerde yazı iç içe yarım daire şeklinde geometrik bir düzenlemeye sahiptir (Fotoğraf 156-158).

Fotoğraf 156. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi, yazılı bezeme.

Fotoğraf 157-158. İşhan Katedrali, yazılı bezeme.

2.4.6. Haçlar:

Bölgede bezeme tespit edilen 75 yapıdan 24'ünde (%32) haç motifi yer almaktadır. 24 yapının 15'inde Yunan, 9'unda Latin, 6'sında ise Yaşam haçı tespit edilmiştir. 1 yapıda haçın göğe yükselişi sahnesi, 1 yapıda ise kristogram saptanmıştır. Yunan haçlarının biri düz, diğeri örgülü, Latin haçlarının ise düz, örgülü ve geçmeli olarak 3 farklı tipi bulunmaktadır. Düz haçlar örgülü ve geçmeli haçlara göre daha yaygındır. Genellikle cephelerde karşılaşılan haçlar arasında en çok tercih edileni Yunan haçıdır. Farklı haç türleri aynı yapıda birlikte görülebilmektedir (Tablo 11, Fotoğraf 159-172, Çizim 47-50)²⁸.

²⁸ 2010 yılı yüzey araştırmasında Erzurum ili Tortum ilçesinde üzerinde Malta haçı bulunan büyük boyutlu düzgün kesilmiş blok bir taş tespit edilmiştir. Nereye ait olduğu

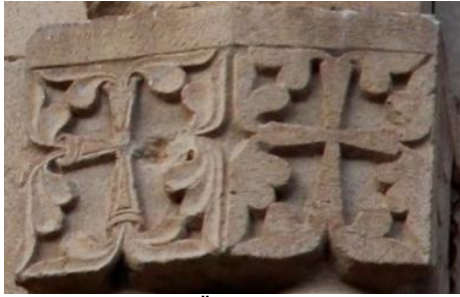
YAPININ				HAÇIN TÜRÜ						
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/ Yüzyıl	Yunan Haçı		Latin Haçı			Yaşam Haçı	Kristogram
				Düz	Örgülü	Düz	Örgülü	Geçme		
	Merkez	Kotanlı (Sikerep) Kilisei	10/2	X						
	Çıldır	Kayabeyi (Yerliçais) Şapeli	10/2			X				
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2							
	Hanak	Börk Şapeli	10/2			X				
	Hanak	Dilekdere (Hoşiret) Şapeli	10/2			X				
Artvin	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi	10/1-958	X	X					
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941			X				
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli	10			X				
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2	X						
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X		X		X	
	Şavşat	Köprülü (Okrobaget/Rabat) Kilisesi	10/2	X						
	Şavşat	Söğütlü (Satlel) Kilisesi	9-15	X						
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X	X	X	X	X		
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X					X	
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X					X	
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006						X	
Erzurum	Şenkaya	Boboskiri Kilisesi	9-10			X				
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X						
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X						
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2						X	
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli	10/2	X						
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli	10/2	X						
	Tortum	Vişneli (Ekeki) Kilisesi	10	X						
	Uzunder e	Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X		X			X	X

Tablo 11. Haç motiflerinin yapılarıdaki dağılımı.

belirlenemeyen taşın geç döneme ve bir mezara ait olduğu değerlendirilerek çalışma kapsamına alınmamıştır.

Fotoğraf 159-160. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, Yunan haçı.

Fotoğraf 161. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, Yunan haçı.

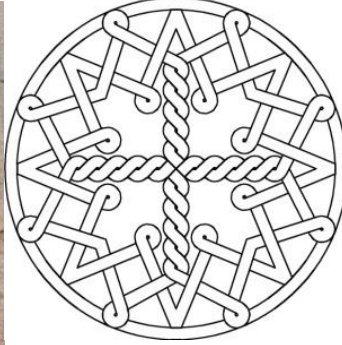
Fotoğraf 162. Dört KİLİSE Manastırı Kilisesi, Yunan haçı.

Fotoğraf 163. Dört Kilise Manastırı Kilisesi, Yunan haçları.

Fotoğraf 164-165. Penek (Bana) Katedrali, Yunan haçları
(<http://www.taoklarjeti.com>).

Fotoğraf 166, Çizim 47. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, örgülü Yunan haçı.

Fotoğraf 167. İşhan Katedrali, örgülü Yunan haçı.

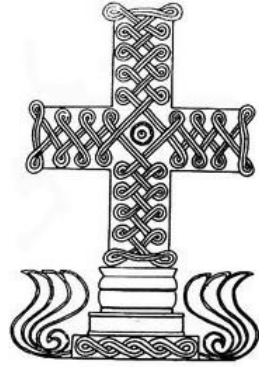
Fotoğraf 168-169. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, örgülü Latin haçları.

Fotoğraf 170. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, geçmeli Latin haçı.

Fotoğraf 171. İşhan Katedrali, yaşam haçı.

Çizim 48. İşhan Katedrali, yaşam haçı (Djobadze 1992).

Çizim 49. İşhan Meryem Ana şapeli, yaşam haçı (Djobadze 1992).

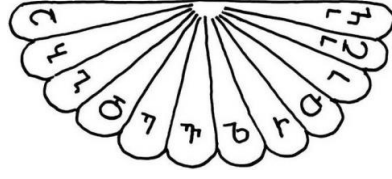
Çizim 50. Cevizli (Tbeti) Kilisesi, yaşam haçı (Djobadze 1992).

Fotoğraf 172, Çizim 49. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, kristogram şeklinde haç tonoz örtü.

2.4.7. Diğer:

Tao-Klarjeti bölgesinde 1 yapıda güneş saati tespit edilmektedir. Hamamlı (Dolişhan) Kilisesi'nin güney cephesindeki saat yarım daire şeklinde dilimli bir düzenlemeye sahip olup bölgede bilinen tek örnektir. Güneş saati günlük kullanıma yönelik olmakla birlikte, aynı zamanda bir bezeme unsuru olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 173, Çizim 51).

Fotoğraf 173, Çizim 51. Hamamlı (Dolışhan) Kilisesi, güneş saati (Çiz. Djbadze 1992).

3. BEZEME TEKNİKLERİ:

Tao-Klarjeti bölgesindeki taştan inşa edilen yapılarda kabartma, oyma/kazıma, boyama ve renkli taş olmak üzere 4 bezeme tekniği saptanmıştır. Bölgedeki bezemeli 75 yapıdan 71'inde (%94), kabartma, 25'inde (%33), oyma/kazıma, 6'sında (%8), boyama ve 5'inde (%7) ise renkli taş tekniğinde yapılmış bezemeler vardır. Aynı yapıda farklı teknikler birlikte kullanılabilir (Tablo 12).

BEZEME TEKNİKLERİ								
YAPININ				BEZEME TEKNİĞİ				
İli	İlçesi	Adı	Tarihi/Y üzyılı	Kabartma		Oyma /Kazı ma	Boy ama	Renkli Taş
				Alça k	Yük sek			
Ardahan	Merkez	Alagöz Şapeli	10/2	X				
	Merkez	Ardahan (Artaani) Kilisesi	10-11	X		X		
	Merkez	Kotanlı (Sikerep) Kilisesi	10/2	X		X		
	Çıldır	Akçakale Kilisesi	10/2	X		X		
	Çıldır	Akdarı (Çamorda) Sansut Kilisesi	10/2	X				
	Çıldır	Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi	10/2	X				
	Çıldır	Baltalı (Tatalet) Kilisesi	10-13	X				
	Çıldır	Çakırkoç (Mere) Kilisesi	10/2	X				
	Çıldır	Gölbölen (Utra) Kilisesi	10/2	X	X	X		
	Çıldır	Kayabeyi (Yerliçais) Şapeli	10/2	X				
	Çıldır	Kurtkale Şapeli	10/2	X				
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Katedrali	10	X				
	Çıldır	Öncül (Tskorastavi) Şapeli	10/2	X				
	Çıldır	Övündü (Vaşlobi) Manastırı	10/2	X				
	Çıldır	Şeytan Kale Şapeli	10/2	X				
	Hanak	Börk Şapeli	10/2			X		X
	Hanak	Dilekdere (Hoşiret) Şapeli	10/2	X				
	Posof	Aşık Zülali (Suskap) Şapeli	10/2			X		
	Posof	Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli	10	X				
	Posof	Çambeli (Sagre) Şapeli	10	X				

Tao- Klarjeti Mimariğinde Taş Bezeme

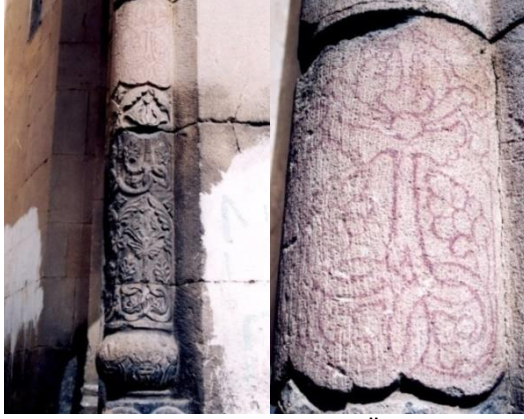
	Posof	Yurtbekler (Çak) Kalesi Kilisesi	10	X				
Artvin	Merkez	Alabalık (Tsakarostavi) Manastırı	10	X				
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi	8/2-954	X		X		
	Merkez	Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi	13	X				
	Merkez	Hamamlı (Dolişhan) Manastırı Kilisesi	10/1-958	X	X	X	X	
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi	896-941	X				X
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli	10	X				
	Merkez	Pırnallı (Porta) Handzta Çan Kulesi	13	X				X
	Merkez	Seyitler (Sveti) Kilisesi	9-10	X				
	Ardanuç	Adakale Kilisesi	9-10			X		
	Ardanuç	Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi	10/2	X		X		
	Ardanuç	İncilli (Anç) Kilisesi	11/1	X				
	Borçka	İbrikli (Ebrika) Kilisesi	15	X				
	Şavşat	Cevizli (Tbeti) Katedrali	10-13	X	X	X		X
	Şavşat	Kirazlı (Balvana) Manastırı Kilisesi	10/2	X		X		
	Şavşat	KöprülÜ (Okrobaget/Rabat) Kilisesi	10/2			X		
	Şavşat	KüplÜce (Sinkot) Kilisesi	9-10	X				
	Şavşat	Meşeli (Dabasurul) Sinebon Şapeli	10/2	X				
	Şavşat	SöğÜtlÜ (Satlel) Kilisesi	9-15	X		X		
	Yusufeli	Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi	961-973	X		X	X	
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Kilisesi	965-1001	X		X	X	
	Yusufeli	Dört Kilise Manastırı Şapeli	10	X				
	Yusufeli	Dört Kilise (Arsenian) I Nolu Şapel	10/2	X				
	Yusufeli	Hamzat (Akhalta) II Nolu Şapel	10/2	X				
	Yusufeli	İşhan Katedrali	1032	X	X	X	X	
	Yusufeli	İşhan Meryem Ana Şapeli	1006	X		X		
	Yusufeli	Tekkale Şapeli	10/2	X				
Erzurum	Oltu	Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi	10/2	X				
	Oltu	Kale Kilisesi	10/2	X				
	Olur	Keçili (Niyakom) Manastırı	13	X				
	Olur	Çataksu (Taoskari) I Nolu Kilise	9-10	X				

	Şenkaya	Boboskiri Kilisesi	9-10	X		X		
	Şenkaya	Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi I	10-15	X				
	Şenkaya	Evbakan Kaya Kilisesi II	10-11	X				
	Şenkaya	Kiaglis Altı Kilisesi	10/2	X				
	Şenkaya	Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı Şapeli	10/2	X				
	Şenkaya	Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli	10/2	X				
	Şenkaya	Penek (Bana) Katedrali	10/1	X		X		
	Şenkaya	Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli	10/2	X		X		
	Şenkaya	Yanıkkaş (Kamhis) Kilisesi	10	X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi	10/2	X	X	X	X	X
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel	10/2	X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel	10/2	X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli	10/2	X		X		
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli	10/2	X				
	Tortum	Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli	10/2	X				
	Tortum	Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli	10/2	X				
	Tortum	Tortum Kale Şapeli	10	X				
	Tortum	Vişneli (Ekeki) Kilisesi	10	X		X		
	Uzundere	Çamlıyamaç(Öşk) Manastırı Kilisesi	963-973	X	X	X	X	
	Uzundere	Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi Yemekhanesi	10	X				
	Uzundere	Çamlıyamaç(Öşk) Manastırı I Noşu Şapel	10/2	X				
	Uzundere	Altınçanak (İsi) Kilisesi	10	X				
Kars	Arpaçay	Doğru Yol (Cala) Kilisesi	10/2	X				
	Arpaçay	Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi	10/2	X				

Tablo 12. Bezeme tekniklerinin yapılardaki dağılımı.

3.1. Kabartma Tekniği:

Kabartma tekniğinde alçak ve yüksek kabartma olarak 2 farklı uygulama mevcuttur. Bu teknikte zemin oyularak motifler dışa çıkıntı oluşturacak şekilde kabartılmaktadır. Alçak kabartma tekniği bitkisel, geometrik ve haç motiflerinde, yüksek kabartma tekniği ise daha çok figürlü bezemelerde tercih edilmiştir. Yüksek kabartma tekniği tespit edilen 6 örnekten 5'i anıtsal ölçekte yapılardır. Kabartma tekniğindeki bezemelerin zemin üzerine boya ile çizildikten sonra işlendiği Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nin güney girişindeki yarım kalmış sütun üzerinde uygulandıktan sonra anlaşılmaktadır (Fotoğraf 174-175).

Fotoğraf 174-175. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, tamamlanmamış bezeme.

3.2. Oyma/Kazıma Tekniği:

Oyma/kazıma tekniği, kabartma tekniğinden sonra en çok kullanılan bezeme tekniğidir. Bu teknikte motifler yüzeyden dışa çıkıntı oluşturmayacak şekilde zeminin oyulması veya kazınması şeklinde yapılmaktadır. Bazı örneklerde zeminin veya kazılarak oluşturulan çizgilerin boyandığı görülür (Fotoğraf 38, 183).

3.3. Boyama Tekniği:

Bölgedeki 6 yapıda taş üzerine boya ile yapılan bezemeler tespit edilmiştir. Boyama tekniği görülen yapıların bir kısmında kasnak, kavsara, kubbe göbeği ve kemer gibi mimari öğeler boyanarak renk almasıyla oluşturulmuştur. Bu uygulamanın en ilginç örnekleri kemer şeklinde yapılan düzenlemelerde görülür. Hamamlı (Dolişhan)

Kilisesi ve Dört Kilise Manastırı'nda kemer taşları almasıık olarak boyanarak renkli taş emitasyonu yapılmıştır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde kemer alınılıkları, Altıparmak (Parhal) Kilisesi'nde ise duvar yüzeyi boyanarak renkli taş izlenimi veren sahte kemerler düzenlemeleri yapılmıştır. Boyama; kabartma ve oyma/kazıma tekniğinde yapılan bazı bezemelerde de kullanılmıştır. Çamlıyamaç (Öşk) Kilisesi'ndeki sekizgen sütunun başlığında yer alan melek figürlerinde kanatların bazı kısımları ve gözler, Hahuli Manastırı Kilisesi'nin güney cephesindeki kartal kabartmasında ise gözler boyanarak figürlerin etkisi güçlendirilmiştir. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi ile İşhan Katedrali'ndeki bazı bezemelerde motiflerin zeminlerinin, Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi'nde ise motiflerin boyandığı görülmektedir (Fotoğraf 88, 134-135, 162, 176-185).

Fotoğraf 176. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, boyama tekniğinde renk almasııklığı (<http://www.taoklarjeti.com>).

Fotoğraf 177-178. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi ve İşhan Katedrali'ndeki boyama tekniğinde renk almasııklığı.

Fotoğraf 179. Dört Kilise Manastırı Kilisesi, boyama tekniğinde renkli taş emitasyonu.

Fotoğraf 180. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, boyama tekniğinde sahte kemer düzenlemesi.

Fotoğraf 181. Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi, boyama tekniğinde sahte kemer düzenlemesi.

Fotoğraf 182. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, kartal figürü.

Fotoğraf 183. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, bitkisel bezeme.

Fotoğraf 184-185. Bulanık (Lengethev)Yeni Rabat) Kilisesi, geometrik bezeme
(<http://maps.nekeri.net>).

Boyama tekniğinin tek başına kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Bu örneklerde yapıların kasnak, alınlık gibi bölümlerinde motifler boya ile yapılmakta veya silmeler boyanarak cephe renklendirilmektedir. Bazı örneklerde kitabelerin zeminlerinin boyandığı veya boya ile yazıldığı görülmektedir (Fotoğraf 157, 186-187).

Fotoğraf 186. Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi, boya ile yapılan haç motifleri.

Fotoğraf 187. İşhan Katedrali, boyalı silme düzenlemesi
(<http://maps.nekeri.net>).

3.4. Renkli Taş Tekniği:

Renkli taş tekniği genellikle anıtsal yapılarda kullanılmıştır. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi'nde renkli taş alması tekniği ve kemerlerde kullanılmıştır. Cevizli (Tbeti) Katedrali'nde apsis penceresinin kemerlerinden biri, Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi'nin doğu cepheindeki haç ile Gogiba (Börk) Şapeli'nin batı cephesinde pencere ile pencere üzerindeki haç beden duvarlarından farklı renkte taş kullanılarak yapılmıştır. Porta Manastırı Çan Kulesi'nde ise siyah renkli taşlarla basit geometrik bir kompozisyon oluşturulmuştur (Fotoğraf 188-191).

Fotoğraf 188. Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi, renkli taş uygulaması.

Fotoğraf 189. Cevizli (Tbeti) Katedrali, renkli taş uygulaması.

Fotoğraf 190. Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi, renkli taş uygulaması.

Fotoğraf 191. Börk Şapeli, renkli taş uygulaması.

DEĞERLENDİRME:

Tao-Klarceti, Orta Çağ Gürcü mimarlığının orijinal ve anıtsal örneklerinin yer aldığı önemli bir bölgedir. Bölgedeki 10-15. yüzyıl aralığına tarihlenen 185 yapı veya yapı kalıntısından 75'inde bezeme tespit edilmiştir²⁹. Yapıların hem cephe hem de iç mekânlarında bezeme yer alabilmektedir. Bazı örneklerde sadece cephelerde, bazılarında ise iç mekânda bezeme tespit edilmiştir.

Bölgedeki yapılarda silmeler, geometrik, bitkisel, figürlü, yazılı ve haçlar olmak üzere 6 farklı türde bezeme yer almaktadır. 1 yapıda ise diğer başlığı içerisinde ele aldığımız güneş saati tespit edilmiştir.

Bezeme türleri içerisinde en fazla görülen silmeler, süslemenin yanı sıra cephe düzenlemelerinin de ana unsurlarından biridir. Bölgedeki yapılarda düz, yarım yuvarlak (kaval), yivli, içbükey, dilimli ve kademeli olmak üzere 6 farklı türde silme tespit edilmiştir. Özellikle anıtsal yapılarda sık karşılaşılan kademeli silme düzenlemeleri bölge mimarlığının karakteristik bir özelliği olarak dikkat çekmektedir.

Tao-Klarceti bölgesinde silmelerden sonra yaygınlık açısından ikinci sırayı geometrik bezemeler almaktadır. Geometrik kompozisyonlar yapısal özelliklerine göre basit geometrik düzenlemeler, örgüler, geçmeler ve karma kompozisyonlar olarak tanımladığımız 4 alt grup oluşturmaktadır. Her türün kendi içinde alt çeşitlemeleri vardır.

Geometrik kompozisyonlardan sonra yaygınlık açısından üçüncü sırayı haç motifleri almaktadır. Haç motiflerinin Yunan, Latin ve yağan haçları olmak üzere 3 ana tipi tespit edilmiştir. Yunan haçları düz ve örgülü olmak üzere 2, Latin haçlarının ise düz, örgülü ve geçmeli olmak üzere 3 farklı tiptedir. Bölgede yaygın olan diğer bir haç türünü yaşam haçları oluşturur. Özellikle örgülü haç tipleri ile yaşam haçları bölge mimarlığının karakteristik bir özelliğidir. Bölgede Malta haçı tercih edilmemiştir.

Bitkisel kompozisyonları; yapraklar, kıvrım dal, çiçek ve meyve motifleriyle mitolojik ağaçlar oluşturur. Yapraklardan oluşan kompozisyonlar daha yaygındır. Meyveler içerisinde üzüm salkımları

²⁹ Bölgedeki bezeme saptanamayan yapıların önemli bir kısmının kaplama taşlarının sökülmesi olarak günümüze ulaştığını, bu nedenle bezeme tespit edilemediğini özellikle belirtmek gerekir.

ve kozalak motifleri dikkat çekecek derecede yaygın kullanılan motiflerdir.

Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'nde yer alan ve Vakvak Ağacı olarak değerlendirdiğimiz tasvir bölgedeki ünik ve ilginç düzenlemelerden biridir. Vakvak ağacı teması Orta Çağ Gürcü kültürünün Akdeniz, Orta Doğu, hatta Uzak Doğu kültürleriyle ilişkili olduğunu göstermesi bağlamında önemli bir veridir. İskender'in uzun süre aradığı ve söylenceye göre konuştuğu bu mitolojik ağaç, bölgeye İskender öyküleriyle taşınmış olmalıdır. Bağbaşı (Hahuli) Kilisesi'ndeki İskender'in göksel seyahatiyle ilgili tasvir, İskender öykülerinin bölgedeki yaygınlığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Sayısal olarak az olsa da kullanım yerleri ve boyutları dikkate alındığında figürlü bezemelerin diğer türlere göre çok daha fazla önemsendiği anlaşılmaktadır. Bazı figürlerin büyük boyutlu ve yüksek kabartma olarak yapılmış olmasını, bu bezeme türünün bölge mimarlığındaki önemini gösteren bir unsur olarak değerlendirmek gerekir. Bölgede en çok karşılaşılan figürlü bezemeleri İsa ve Meryem tasvirleri ile bani kabartmaları oluşturur. Bu tasvirleri melek figürleri izlemektedir. Özellikle bani kabartmaları bölge mimarlığında yaygın karşılaşılan bir uygulamadır. Sanatkâr tasvirlerinin de bölge mimarlığının önemli bir unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki Grigol isimli sanatçının Deesis sahnesinin hemen altında kendine yer bulmasını, sanatçılara verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekir.

Hayvan tasvirlerinde mücadele sahnelerinin daha ön planda olduğu tespit edilmektedir. Özellikle Bağbaşı (Hahuli) ve Çamlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi'ndeki mücadele sahneleri, yapıların giriş cephelerinde yer almalarının yanı sıra yüksek kabartma olarak yapılarak dikkat çekmeleri sağlanmıştır. Bölge mimarlığı açısından önemli olan bir diğer unsur yapı cephelerinde yer alan hayvan büstleri veya melek figürleridir. Hayvan büstleri ve melek figürlerinin de mücadele sahnelerinde olduğu gibi bazı yapıların ön cephelerinde ve yüksek kabartma olarak işlendiği görülmektedir.

Bölge mimarlığının dikkat çeken özelliklerinden biri de kitabelerindeki düzenlemelerdir. Geometrik bir tasarıma sahip olan bu düzenlemeler bölgedeki yüksek kültürel seviyeye işaret etmektedir.

Taş bezemede kabartma, oyma/kazıma, renkli taş ve boyama tekniklerinin kullanıldığı saptanmaktadır. Alçak ve yüksek kabartma şeklinde iki farklı uygulaması bulunan kabartma tekniği bölgedeki en yaygın bezeme tekniğidir.

KAYNAKÇA:

- Aladashvili, Natela, A., *Monumentalnaya skulptura Gruzii*, Moscov 1977.
- Aladashvili, N., "Vosmigrannaya Kolonna Yuzhnoi Galeri Kharama Oskhi", *Ars Georgica*, 10 (1991), s. 69-80.
- Aladashvili, N., *Das Süd Portal der Kirche in Chahuli, Studies on Georgian Art*, Tbilisi, 2004.
- Bayram, Fahriye, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimari*, İstanbul, 2005.
- Beridze V., *Arkitektura Tao-Klarjeti*, Tbilisi. 1981.
- Bogisch, Markus, "The Appropriation of Imperial Splendour, Ecclesiastical Architecture and Monumental Sculpture in Medieval Tao-Klarjeti around 1000 AD" Copenhagen Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Copenhagen, 2009.
- Carile, Maria Cristina, "Buildings in their patrons' hands? The multiform function of small size models between Byzantium and Transcaucasia", *Kunsttexte.de*, 3 (2014), s. 1-15.
- Dasiani, Tamar-Tamar Khundadze ve Ekaterina Kvachatadze, *Medieval Georgian Sculpture*, Tbilisi, 2017.
- Djobadze, Wachtang, "The Donor Reliefs and the Date of the Oschki", *Byzantinische Zeitschrift*, 69 (1976), s. 39-62.
- Djobadze, Wachtang, "Observation on the architectural sculpture of Tao-Klarjeti churches around one thousand A.D.", *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, Friedrich Wilhelm Deichmann Gewidmet*, II, Mainz, 1986, s. 81-100.
- Djobadze, Wachtang, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Savset'i*, Stuttgart, 1992.
- Eastmond, Antony, *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania, 1998.
- Eastmond, Antony-Lynn Jones, "Robing, Power, and Legitimacy in Armenia and Georgia", *Robes and Honor: The Medieval World of Investiture*, (ed. Stewart Gordon), New York, 2001, s. 147-191.
- Giviashvili, Irene, "To the Reconstruction of the Initial forms of Zegani (Zaki) Church", *Georgian Antiquities*, 3(2003), s. 41-58
- Gagoshidze, George, "Reliefs Fragment'ebi Kalak Art'aanidan", *Sakartvelos Erovnuli Muzeumis Moambe*, 3/48-B (2012), s. 283-288.
- Khoshtaria D., *Klarjetis eklesiebi da monastrebi*, Tbilisi, 2005.
- Khundadze, Tamar, "Images of historical persons in Georgian architectural sculpture of the middle ages (6th through 11th century)", *Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures, June 21-29 2008*, (ed. Peter Skinner-Dimiti Tumanishvili), Tbilisi, 2009, s. 152-158.
- Korkut, Tahsin, "Artvin ve Erzurum İllerindeki Bagratlı Dönemi Hristiyan Dini Mimarisinde Taş Bezeme", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Van, 2016.

- Kudova, Buba-Gocha Saitidze, "Newly Discovered Donor Relief from Ishkhani", *Georgian Antiquities*, 18 (2015), s. 184-196.
- Kvatchatadze, Ekaterine, "Main Trends in the Early Medieval Georgian Façade Sculpture of the 12th-18th Centuries", *Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures, June 21-29 2008*, (ed. Peter Skinner-Dimiti Tumanishvili), Tbilisi, 2009, s. 159-163.
- Machabeli K., *Ashot Kukhis reliepi Tbetidan, Matsne*, 5(1968), s. 150-162.
- Marr, Nicolai, *Grigol Hantstenis Sovreba, Tao-Klardjetida Savşatı Ekbetisa*, St. Petersburg, 1911.
- Carile, Maria Cristina. "Buildings in their Patron's Hands? The Multifunction of Small Size Models between Byzantium and Transcaucasia." *Kunsttext.de* 3 (2014), s. 1-14.
- Takaişvili, E., "Hristianiskiye Pamyatniki E. Takaişvili 1902g", *Materiali po Arheologii Kavkaza*, XII. Cilt, Moskva, 1909.
- Takaişvili, E., *Arkheologicheskaya ekspeditsiya 1917-go goda v iuzhnye provintsii Gruzii*, Tbilisi, 1960.
- Yazar, Turgay, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu", *Bilig*, 42 (2007), s. 1-33.
- Winfield, David, "Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31 (1968), s. 33-72.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

- http://green-man-of-cercles.org/articles/georgian_churches.pdf (Natela Aladashvili, Monumental Georgian Sculpture Fifth to Eleventh Century Bas-reliefs).
- <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/24486#mode/inspect/page/83/zoom/8>
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Javakheti_Tskarostavi_kathedral_3.jpg
- <http://www.taoklarjeti.com>.
- <http://maps.nekeri.net/caucasia/en/>